

บทที่ ๒

สภาพการดำเนินชีวิตของชาวนา

ในบทที่ ๒ นี้ผู้วิจัยจะศึกษาสภาพการดำเนินชีวิตของชาวนาและแนวคิดทฤษฎีจากเอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ โดย จะศึกษาถึง ความหมายของชาวนา การดำเนินชีวิตของชาวนา สังคมขั้นตอนการทำงาน วิธีการปลูกข้าว แนวคิดเกี่ยวกับชาวนา ด้านเศรษฐกิจ และ ประเพณีวัฒนธรรมของชาวนาบ้านที่มีอาชีพทำนา

๒.๑ ความหมายของชาวนา

คำว่า ชาวนา แปลจากคำว่า peasant ความหมายในภาษาอังกฤษจะหมายถึงเกษตรกรยากจน มีการศึกษาน้อย ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ประกอบการทำกินในพื้นที่ค่อนข้างจำกัด เขาเหล่านี้เป็นผู้ประกอบการทำนา ทำสวนทำพืชไร่ อย่างไรก็ตามหนึ่งหรือหลายอย่างประกอบกัน^๑

ในทางพระพุทธศาสนาความหมายของ “นา” ในทางพระพุทธศาสนานั้น ที่ปรากฏเป็นพุทธพจน์เป็นสุภาษิตสั้น ๆ เช่นในคัมภีร์ อังคุตตรนิกายอัฐกนิบาต เขตสูตร ว่าด้วย นาดีนา ไม่ดีนา ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอนที่ว่าด้วยนาดีและนาไม่ดี เป็นการเลือกพื้นที่ในการทำนาเพื่อที่จะได้พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกเพื่อจะได้ผลผลิตที่ดี มีพื้นที่ ๘ ประการด้วยกัน (๑) เป็นที่ลุ่มดอน (๒) เป็นที่หินและกรวด (๓) เป็นที่ดินเค็ม (๔) เป็นที่ไถลงลึกไม่ได้ (๕) เป็นที่ไม่มีทางน้ำเข้า (๖) เป็นที่ไม่มีทางน้ำออก (๗) เป็นที่ไม่มีเหมือง (๘) เป็นที่ไม่มีคันนา นั้นแสดงให้เห็นว่าในสมัยพุทธกาลนั้นเรื่องการทำมาหากินและเรื่องการทำนานั้นเป็นเรื่องสำคัญ^๒

จอร์จ โรสเซ็น กล่าวว่า ชาวนา ถือเป็นชนพื้นเมืองที่อยู่ในชนบท เป็นผู้ผลิตอาหาร นำไปเลี้ยงคนเมือง หน่วยพื้นฐานขององค์การทางสังคม คือ นาที่ครอบครัวทำการเพาะปลูก โดยใช้แรงงานของคนภายในครอบครัวหรือภายนอกตามความจำเป็นเป็นบางฤดู ผลผลิตส่วนใหญ่มักใช้บริโภคโดยตรงภายในครอบครัว หรือ ไม่ก็จ่ายค่าแรงตามประเพณีที่จำเป็น^๓

๒.๑.๑ ความหมายของการดำเนินชีวิต

การดำเนินชีวิต หมายถึงการที่มีชีวิตอยู่ในแต่ละวันหรือการทำมาหากินในแต่ละวันนั้น หมายถึงการการมีชีวิตที่ดีและพร้อมด้วยปัจจัยพื้นฐานในการดำเนินชีวิตที่มนุษย์พึงจะมีนั่นคือ ปัจจัย ๔ ในการดำเนินชีวิตประกอบด้วย อาหาร ที่อยู่ อาสย ยารักษาโรค นี่เป็นสิ่งที่จะเป็นสำหรับมนุษย์ในการดำรงชีพในสังคมไม่ลำบากมีความอยู่ดีกินดีในระดับหนึ่ง หรือมีมากสังคมก็จะมั่นคงแต่ถ้าขาดปัจจัย ๔ พื้นฐานแล้วชีวิตก็จะเดือดร้อน เป็นหนี้เป็นสิน มีการทำผิดกฎหมาย ส่งผลต่อสังคมความ

^๑ ศ.ดร.เดวิด เจ กรีนวูด, เศรษฐกิจการเมืองของชาวนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑

^๒ อ.อ.อ.อ. (ไทย). ๒๓/๓๔/๒๕๕.

^๓ ธันวา ใจเที่ยง, ชาวนาประวัติศาสตร์ความหวังและทางออก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า๒๑.

เป็นอยู่ไม่เกิดความสงบสุขตามมาชวานาก็เช่นกันเป็นสังคมหนึ่งที่อยู่ในสังคมแห่งการแสวงหาปัจจัย^๔ เพื่อให้ตนเองมีชีวิตที่ดีและมีปัจจัยในการดำรงชีพเหมือนสังคมทั่วไปแต่ดูเหมือนว่าสังคมชวานานี้จะลำบากและยากกว่าสังคมอื่นในการดำเนินชีวิต

๒.๑.๒ ชีวิตชวานา

ชวานาคือผู้อยู่เบื้องหลังความเจริญรุ่งเรืองและความมั่นคงของชาติเป็นผู้ถากถางเส้นทางบุกเบิกความเป็นชุมชน วางรากฐานความเป็นชาติ เป็นก้อนอิฐ เม็ดทรายที่สร้างตึกอันสูงทั้งหลายให้มีความสง่างามโดดเด่น สร้างรากฐานทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมมายาวนานทุกยุคทุกสมัย หรือที่เรียกว่า “กระดูกสันหลังของชาติ เป็นผู้ปิดทองหลังพระ มีหน้าซำยังถูกเอาเรียดเอาเปรียบจากภาครัฐและผู้มีอำนาจมาตลอด ชวานาไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่จากภาครัฐมากนัก ชวานาเป็นเพียงผู้ผลิตข้าวให้คนทั่วโลก แต่คนที่ได้ประโยชน์คือผู้มีอำนาจและพ่อค้าคนกลาง ผู้ที่มีส่วนได้เสียกับชวานา ชวานาก็ยังยากจนอยู่เหมือนเดิม เป็นสัญลักษณ์แห่งความจน ความจนหมายถึงความขัดสนในโอกาสและทางเลือกของมนุษย์ ที่จะนำไปสู่การดำรงชีพที่ยั่งยืนยาว สุขภาพแข็งแรง และทำให้ไม่สามารถไปสู่มาตรฐานการดำรงชีวิตที่ดีได้นอกจากนี้ยังรวมถึงความขัดสนทางเสรีภาพ ความมีศักดิ์ศรี การให้เกียรติตนเองและผู้อื่น^๕

ความยากจนยังสะท้อนถึงความไม่เพียงพอในทรัพยากรต่าง ๆ ความเปราะบางต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่คาดคิด อาทิ ความเจ็บป่วย ความรุนแรง และความสูญเสียต่าง ๆ รวมทั้งการขาดอำนาจต่อรองและขาดศักยภาพในการเรียกร้องสิทธิ ทั้งสิทธิทางการเมืองสังคม และเศรษฐกิจในการดำรงอยู่ในสังคมและประเทศนั้น ๆ ชวานานี้จะทำนาตลอดทุกปีและขั้นตอนการทำนานั้นมีอยู่หลากหลายและเป็นวิถีการดำเนินประกอบอาชีพและชีวิตและประเพณีวัฒนธรรมและเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและความเชื่ออยู่ในทุกขั้นตอนของการทำนา^๕

๒.๑.๓ สังคมชวานา

การศึกษาเรื่องชวานาจำเป็นจะต้องรู้เรื่องสังคมชวานา ขาดไม่ได้ที่จะเข้าใจเครือข่ายของชุมชนเสียก่อน โดยแท้จริงแล้วลักษณะของพื้นฐานของสังคมชวานา คือ เครือข่ายชุมชน ชุมชนที่มีได้มีแค่ขอบเขตเพียงแค่หมู่บ้าน ตำบล หรือ อื่น หากเป็นเครือข่ายของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานเป็น “บ้าน” มีสำนึกรวมกันว่าอยู่ในถิ่นเดียวกัน กลุ่มชนที่มาตั้งถิ่นเป็น “บ้าน” มีหลายครัวเรือน ในทางการเมืองการปกครองได้แบ่งออกเป็น หมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด โดยกำหนดขอบเขต บริเวณแน่นอน การนี้ดำเนินมาตั้งแต่สมัยราชกาลที่ ๕ แล้ว เครือข่ายของชุมชนนั้นเราไม่สามารถยึดเอาขอบเขตทางการเมืองการปกครองเป็นหลักอย่างเดียวได้ เครือข่ายของชุมชนของคนในถิ่นเอกลักษณ์ร่วมกัน (หรือคงเอกลักษณ์บางอย่างไว้ด้วยกันท่ามกลางความหลากหลาย) จนทำให้เราเห็นได้ว่าเป็นท้องถิ่นเดียวกันอยู่ในชนบทนี้ต่างหากคือสังคมชวานา^๖

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐-๒๑.

^๕ อานันท์ชนก สกนธวัฒน์, **พลวัตของความยากจน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สถาบันคลังสมองของชาติ, ๒๕๕๕), หน้า ๒๕.

^๖ รศ.ดร.ธิดา สาระยา, **ประวัติศาสตร์ชวานาสยาม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทอมารินทร์พรินต์ติ้ง แอนพับลิชชิง จำกัด ๒๕๕๔), หน้า ๓.

๒.๑.๔ ชาวนาอีสาน

แผ่นดินอีสานเป็นแผ่นดินที่กว้างใหญ่ พื้นที่ภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วย ๒๐ จังหวัด มีพื้นที่ประมาณ ๑๖๘,๘๕๔ ตรารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ ๓๓.๑๗ หนึ่งในสามของพื้นที่ทั่วประเทศ ตั้งอยู่บนที่ราบสูงโคราช ภูมิประเทศทั้งภาคสูงเป็นขอบ แบ่งตัวออกจากภาคกลางอย่างชัดเจน^๗ ประชากรทั้งหมด ๒๑,๙๑๖,๐๓๔ (พศ. ๒๕๕๘) มีหลักฐานทางโบราณคดีว่าเป็นดินแดนที่มีความเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในดินแดนแม่น้ำโขงตอนล่าง มีตำนานแห่งวัฒนธรรมแห่งความรุ่งเรืองของอารยธรรมในอดีตอย่างอูรังคินทาน และเรื่องราวแห่งความทุกข์ระทมในยุคร่วมสมัย เป็นภาคที่มีประชากรมากที่สุด แต่ก็ยังเป็นภาคที่มีความยากจนมากที่สุด ชาวอีสานทำงานในภาคเกษตรมากที่สุด นั่นคือทำนาปลูกข้าว โดยอาศัยปัจจัยการผลิตจากธรรมชาติ แต่สภาพดินฟ้าอากาศมักไม่อำนวย เกิดฝนแล้ง บางครั้งน้ำท่วม บางแห่งดินก็เค็ม ส่วนมากเป็นดินทรายไม่อุ้มน้ำ ไม่เหมาะแก่การเกษตรเป็นดินทราย อีกทั้งปัญหาความไม่สมดุลของพื้นที่ทำกินกับจำนวนประชากร จึงจำเป็นต้องโยกย้ายถิ่นเพื่อไปรับจ้างในต่างแดน^๘ เช่น ในกรุงเทพมหานคร และเมืองใหญ่ ๆ เป็นต้น

๒.๑.๕ พัฒนาการในการผลิตข้าวของไทย

สังคมไทยไม่ใช่สังคมเดียวในโลกที่ผลิตข้าวหรืออยู่ในวัฒนธรรมข้าว ยังมีสังคมอื่นอีกที่ผลิตข้าว เช่น จีน ญี่ปุ่น อินเดีย เวียดนาม และอีกหลายประเทศก็ผลิตข้าวเช่นกัน วิธีการผลิตข้าวแบบเก็บรวบรวมในอดีต คือ เก็บเกี่ยวพืชผลที่ขึ้นตามธรรมชาติตามบริเวณที่ราบสามเหลี่ยมลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ซึ่งข้าวจะเติบโตขึ้นรวมกับหญ้า กลุ่มคนที่เร่ร่อนไปในอดีตก็เก็บเกี่ยวเมล็ดข้าวเหล่านั้นมาเป็นอาหาร ในระยะนี้ทำเป็นเพียงอาหารประเภทหนึ่งเท่านั้นหรืออาหารเสริมของสังคมเท่านั้น มิได้เป็นอาหารหลัก กลุ่มคนที่รวมกันเป็นสังคมก็เป็นเพียงกลุ่มเคลื่อนที่ขนาดเล็กที่ย้ายถิ่นที่อยู่ไปเรื่อย ๆ สภาพการผลิตนี้เกิดตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ และสังคมไทยก็ยังไม่เกิดขึ้นในระยะนั้น อย่างไรก็ตาม ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประเทศไทย ก็มีร่องรอยจากหลักฐานทางโบราณคดีของสังคมที่เก็บรวบรวมข้าวเช่นนี้แล้วในวัฒนธรรมห้วยบิลห์ในเวียดนาม และวัฒนธรรมบ้านเชียงในไทย^๙ ในจังหวัดอุบลราชธานียังพบหลักฐานอยู่ในศิลปะถ้ำหรือศิลปะหิน เช่น ภาพเขียนลงสีบนหินในแหล่งศิลปะถ้ำผาแต้มโขงเจียม อำเภอโขงเจียม มีภาพลงสีแดงที่ผาหมอนน้อย เป็นภาพคล้ายแปลงนาข้าว มีรูปคนลงไปใส่สัตว์ซึ่งมีเขาเป็นกิ่งคล้ายกวางที่ลงมากินพืชผลภาพลงรูปรอยบนหินที่ถ้ำผาลายภูผายนต์ ตำบลกกปลาซิว อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร เป็นรูปคล้ายต้นข้าว มีคนในท่าคล้ายจับจอบเสียมขุดพรวนดินและมีคนกับควายอยู่ในภาพ อาจเป็นภาพการเพาะปลูกพืชพรรณอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งอาจเป็นข้าวก็ได้^{๑๐}

^๗ วิถีพีเดีย, “ภาคอีสาน(ประเทศไทย)”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://th.m.wikipedia.org> ภาคอีสาน, ๒๕๕๙, [๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๙].

^๘ ธันวา ใจเที่ยง, **ชาวนา ประวัติศาสตร์ ความหวัง และ ทางออก**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑.

^๙ สุภากร จันทวานิช, **ข้าวกับวิถีชีวิตไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๒๙-๓๐.

^{๑๐} รศ.สุกัญญา สุฉญา, **ข้าวขวัญของแผ่นดิน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท อมารินทร์พรินติ้ง แอนพับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘.

ต่อมามนุษย์เริ่มรู้จักใช้ประโยชน์จากธรรมชาติและฤดูกาลในการถากถางป่าแล้วผลิตข้าวขึ้นเองโดยหยอดเมล็ดข้าวลงไปในรู รอดฝนให้ตกเพื่อต้นข้าวจะได้เติบโต การเพาะปลูกเช่นนี้ทำได้หนึ่งหรือสองครั้งแล้วก็ย้ายไปทำในที่ใหม่จึงเป็นการผลิตแบบเลื่อนลอย ในระยะต้น ๆ วัฏจักรของการหมุนเวียนกลับมาจะไม่มีแบบแผนการตั้งหมู่บ้าน แบบบ้านก็จะเป็นบ้านธรรมดาเพราะจะทิ้งไปในเวลาอันสั้น อาณาเขตของการปลูกจะคลุมเครือไม่ชัดเจน สุดแท้แต่เงื่อนไขของธรรมชาติ การผลิตข้าวแบบนี้ทำได้ในสังคมที่ตั้งอยู่ป่าซึ่งมีประชากรไม่หนาแน่น อาศัยวัฏจักรทางนิเวศวิทยาทำให้ดินที่ปลูกแล้วคืนสู่สภาพที่อุดมสมบูรณ์ใหม่ด้วยตัวเองแล้วกลับมาปลูกอีกครั้ง สมาชิกในสังคมปลูกข้าวแบบเลื่อนลอยจะต้องทำงานมากที่สุดเมื่อเทียบกับสังคมปลูกข้าวแบบอื่น เพราะต้องใช้แรงงานหักล้างถางพงทุก ๆ สองปี เนื้อที่ที่ใช้เพาะปลูกมักมีขนาดเล็กเท่าที่แรงงานถากถางป่าจะทำได้ และสังคมอีกแบบมีการจัดระเบียบทางสังคมเกี่ยวกับขนาดของสมาชิก แบบแผนการตั้งบ้านเรือนและการเพาะปลูกที่ซับซ้อนขึ้นกว่าแบบแรก ในสังคมกลุ่มที่ยังใช้ชีวิตการผลิตข้าวแบบนี้มีอยู่บ้าง ได้แก่ พวกมูเซอร์แดงที่อยู่ระหว่างพรมแดนไทย-พม่า และไทย-ลาว เรียกพวกปลูกข้าวไร่ แต่อาจเหลือน้อยมากในปัจจุบัน เพราะนโยบายรัฐบาลที่ต้องการยุติการทำไร่เลื่อนลอย ในอดีตเมื่อประมาณ พศ. ๒๓๙๓ ซึ่งเป็นช่วงที่มีการขุดคลองแสนแสบในปลายปีรัชกาลที่ ๓ คาดว่ายังมีการทำเพราะปลูกข้าวแบบเลื่อนลอยในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองต่าง ๆ อยู่บ้าง เช่น แกวบางชัน เพราะเครื่องมือในการเพาะปลูกมีจำกัดและสภาพทางภูมิศาสตร์ของบริเวณกรุงเทพ ฯ รอบนอกเปลี่ยนไป^{๑๑} ปัจจุบันการปลูกข้าวได้เปลี่ยนไปมากดังที่จะเสนอต่อไปในขั้นตอนการทำงานข้าต่อไป

๒.๒ ขั้นตอนในการทำนาข้าว

๒.๒.๑ แหล่งน้ำ

เรื่องแหล่งน้ำนั้นก็มีส่วนสำคัญเพราะข้าวต้องอาศัยน้ำในการเจริญเติบโต แหล่งน้ำที่ใช้ในกระบวนการผลิต ควรเป็นน้ำที่มาจากแหล่งน้ำที่ไม่อยู่ในสภาพแวดล้อมที่เสี่ยงต่อการปนเปื้อน และมีความเหมาะสมสำหรับการเกษตร ต้องไม่ใช้น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม หรือกิจกรรมอื่น ๆ ที่ก่อให้เกิดการปนเปื้อนสิ่งที่เป็นอันตราย กรณีจำเป็นต้องใช้ต้องมีหลักฐานหรือข้อพิสูจน์ที่ชัดเจนว่าน้ำนั้นได้ผ่านการบำบัดน้ำเสียมาแล้ว และสามารถนำมาใช้ในกระบวนการผลิตได้

หากอยู่ในสภาวะเสี่ยงที่ก่อให้เกิดการปนเปื้อนวัตถุอันตราย ให้เก็บตัวอย่างน้ำอย่างน้อย ๑ ครั้ง ในระยะเริ่มจัดระบบการผลิต ส่งห้องปฏิบัติการของทางราชการหรือห้องปฏิบัติการที่ได้รับการรับรอง เพื่อวิเคราะห์การปนเปื้อนตามสภาพความเสี่ยงของแหล่งน้ำ โดยบันทึกรายละเอียดการเก็บตัวอย่างน้ำ และเก็บใบแจ้งผลการวิเคราะห์น้ำไว้เป็นหลักฐาน ควรมีการอนุรักษ์แหล่งน้ำและสภาพแวดล้อมสำหรับการทำนาข้าว^{๑๒}

^{๑๑} สุภางค์ จันทวานิช, *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ การศาสนา กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๓๐.

^{๑๒} งามชื่น คงเสรี ประธานอนุกรรมการ, *การปฏิบัติการทางการเกษตรที่ดีสำหรับข้าว*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๘.

๒.๒.๒ การจัดการน้ำ

น้ำเป็นสิ่งจำเป็นในการปลูกข้าวและมีผลต่อผลผลิตข้าว ระยะกล้าข้าวต้องการน้ำน้อย ไม่จำเป็นต้องมีน้ำขัง ระยะแตกกอ (ประมาณ ๒๐ วัน ถึง ๓๐ วันหลังข้าวงอกในนาหว่านน้ำตามหรือนาหว่านข้าวแห้ง และในระยะ ๓๐วันแรกหลังปักดำ) ไม่ควรขาดน้ำ เพราะวัชพืชจะขึ้นแข่งกับข้าว ระดับน้ำ ในช่วงแตกกอ ประมาณ ๕ ซม ถึง ๑๐ ซม เมื่อข้าวแตกกอเต็มที่แล้วเพิ่มระดับน้ำให้สูงขึ้นเพื่อไม่ให้ต้น ข้าวแตกหน่อที่ไม่สมบูรณ์ออกมา ระยะกำเนิดช่อดอก ควรมีน้ำขังในนา จนถึงหลังข้าวออกดอก ๒๐ วัน หรือก่อนเก็บเกี่ยวประมาณ ๗ วัน ถึง ๑๐ วัน ให้ระบายน้ำออก เพื่อให้เมล็ดสุก พร้อมกันแล้วเก็บเกี่ยวได้สะดวก^{๑๓}

๒.๒.๓ การปลูกข้าว

งามขึ้น คงเสรี ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับการทำนา ไว้ดังนี้

ช่วงเวลาที่เหมาะสมสำหรับการเริ่มปลูกข้าวนาปีและนาปรัง ที่อาศัยการชลประทาน มีดังนี้ ภาค ฤดูนาปี ฤดูนาปรัง ภาคเหนือ พฤษภาคมถึงกรกฎาคม ธันวาคมถึงมกราคม ภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ พฤษภาคมถึงกรกฎาคม ธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ ภาคกลาง มิถุนายนถึง สิงหาคม พฤศจิกายนถึงเมษายน ภาคใต้ฝั่งตะวันออก สิงหาคมถึงกันยายน มีนาคมถึง พฤษภาคม ภาคใต้ฝั่งตะวันตก มิถุนายนถึงสิงหาคม มกราคมถึงเมษายน^{๑๔}

๒.๒.๔ การจัดหาและเตรียมเมล็ดพันธุ์

การจัดหาและเตรียมเมล็ดพันธุ์ เป็นสิ่งแรกที่ชาวนาควรทำ ให้เลือกเมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพ ตรงตามพันธุ์และมาจากแหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์ของหน่วยงาน ราชการ หรือแหล่งอื่นที่เชื่อถือได้ได้รับการ รับรองจากกรมการข้าว หรือหน่วยงานอื่นที่ได้รับมอบหมาย เมล็ดพันธุ์คุณภาพดีควรมีเมล็ดพันธุ์สุทธิ ไม่น้อยกว่า ๙๘ % มีความงอกไม่น้อยกว่า ๘๐ % และมีเมล็ดข้าวพันธุ์อื่นปนไม่เกิน ๐.๕ % โดยมีแนวทางการจัดหาเมล็ดพันธุ์ดังนี้ (๑) จากแหล่งเมล็ดพันธุ์ของหน่วยราชการ ได้แก่ ศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าว ศูนย์ วิจัยข้าว ของกรมการข้าว หรือ (๒) จากสหกรณ์การเกษตร ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน และผู้ประกอบการอื่น ๆ ที่ได้รับการ รับรองจากกรมการข้าว หรือหน่วยงานที่ได้รับมอบหมาย หรือ (๓) เกษตรกรผลิตเมล็ดพันธุ์เอง ควรมีการจัดทำแปลงผลิตเมล็ดพันธุ์เป็นการเฉพาะแยกจากการผลิต ข้าวปกติหรือเลือกจากแปลงที่ต้นของข้าวสม่ำเสมอดีและตรวจคัดข้าวพันธุ์อื่นปน การเตรียมเมล็ด พันธุ์สำหรับหว่านในนาหว่านน้ำตามหรือตกกล้าสำหรับปักดำ ควรนำเมล็ดใส่ ถุงผ้าดิบหรือกระสอบ ป่านหรือกระสอบที่ระบายน้ำได้ดี แช่น้ำ ๑๒ ชั่วโมง ถึง ๒๔ ชั่วโมง แล้วนำไปห่ม ๓๖ ชั่วโมง ถึง ๔๘ ชั่วโมง หมั่นรดน้ำให้กระสอบเปียก เมล็ดข้าวจะงอกรากและยอดเล็กน้อย (เรียกว่า ตุ่มตา) นำไป หว่านในแปลงนาหว่านน้ำตามหรือแปลงตกกล้าสำหรับปักดำ ส่วนเมล็ดพันธุ์สำหรับนาหว่าน ข้าวแห้งใช้ เมล็ดพันธุ์ข้าวแห้งที่เก็บรักษาไว้ตามปกติมาหว่านโดยตรง เกษตรกรต้องบันทึกข้อมูลแหล่งที่มาของ เมล็ดพันธุ์รายละเอียด เพื่อ ช่วยในการตรวจสอบย้อนหลัง การปลูกและการดูแล รายละเอียดวิธี ปฏิบัติงานดังต่อไปนี้ใช้ในการควบคุมปริมาณต้นของข้าวพันธุ์อื่นปนในแปลงนาไม่เกิน ๓ % ซึ่งใน

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

จำนวนนี้ มีต้นของข้าวพันธุ์ที่เป็นข้าวเมล็ดแดงปนไม่เกิน ๑ % เพื่อให้ได้ข้าวเปลือกที่มีข้าวพันธุ์อื่นปนไม่เกิน ๕ % และในจำนวนนี้มีข้าวเมล็ดแดงปนไม่เกิน ๒ %^{๑๕}

๒.๒.๕ การปลูกข้าวโดยวิธีดำนา นาตม นาหว่าน

ควรใช้ปริมาณเมล็ดพันธุ์ดังนี้ ๕ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๗ กิโลกรัมต่อไร่ในการตกกล้าสำหรับวิธีปักดำ ๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่สำหรับวิธีหว่านน้ำตม ๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่สำหรับวิธีหว่านข้าวแห้ง ปริมาณเมล็ดพันธุ์ที่ใช้สำหรับหว่านน้ำตมหรือหว่านข้าวแห้งสามารถปรับให้เหมาะสมกับ สภาพพื้นที่และศัตรูพืชที่มีผลต่อข้าว เช่น ถ้าพื้นที่นามีสภาพราบเรียบสม่ำเสมอไม่มีพืชรบกวนที่จะมากิน เมล็ดข้าวที่หว่าน และไม่มีปัญหาเรื่องมีวัชพืชมาก สามารถใช้ปริมาณเมล็ดพันธุ์อัตราคือ ๑๐ กิโลกรัม ต่อไร่ แต่ถ้าพื้นที่ไม่สม่ำเสมอ และมีศัตรูมากให้เพิ่มปริมาณเมล็ดพันธุ์ให้มากขึ้น การเตรียมดินและการปลูก การปลูกโดยวิธีปักดำ ควรดำเนินการ ดังนี้ (๑) การตกกล้า เตรียมแปลงตกกล้า โดยไถตะ หั้งไว้ ๗ วัน ถึง ๑๐ วัน ไถแปร ปล่อยน้ำเข้า แซ่ซีไถ คราดปรับระดับผิวดินและทำเทือก แบ่งแปลงย่อย กว้างประมาณ ๑ ม ถึง ๒ ม ยาวตามความยาวแปลง ทำร่องน้ำระหว่าง แปลงกว้างประมาณ ๓๐ ซม ระบายน้ำออก หว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว อัตรา ๕๐ ก/ม^๒ ถึง ๗๐ ก/ม^๒ บนแปลงให้กระจายสม่ำเสมอ ดูแลไม่ให้ น้ำท่วมแปลงกล้า แต่ให้มีความชื้นเพียงพอสำหรับการงอก เพิ่มระดับน้ำตาม การเติบโตของต้นข้าวแต่ไม่ให้ท่วมต้นข้าว และไม่เกิน ๕ ซม จากระดับหลังแปลง (๒) การปักดำ เตรียมแปลงโดยไถตะ หั้งไว้ ๗ วัน ถึง ๑๐ วัน ไถแปร ปล่อยน้ำเข้า แซ่ซีไถ คราดปรับ ระดับผิวดิน ทำเทือก รักษาระดับน้ำในแปลงปักดำประมาณ ๕ ซม จากผิวดิน ปักดำโดยใช้ต้นกล้า อายุประมาณ ๒๕ วัน ระยะปักดำ ระยะระหว่างแถว ๒๐ ซม และระยะระหว่างต้นหรือกอ ๒๐ ซม จำนวน ๓ ต้น ต่อจับ ถึง ๕ ต้นต่อจับ รักษาระดับน้ำในนาให้เหมาะสมกับการเจริญเติบโตของต้นข้าว ประมาณ ๑๐ ซม ถึง ๒๐ ซม ดูแลไม่ให้ต้นข้าวขาดน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเกิดช่อดอกถึงออกรวง ให้ระบายน้ำออกหลังข้าวออกรวงได้ ๘๐% แล้วประมาณ ๑๕ วัน ถึง ๒๐ วัน ตามสภาพ ของดิน การปลูกโดยวิธีหว่านน้ำตม ควรดำเนินการ ดังนี้ เตรียมแปลงโดยไถตะ หั้งไว้ ๗ วัน ถึง ๑๐ วัน ไถแปร ปล่อยน้ำเข้า แซ่ซีไถ คราดปรับระดับ ผิวดินทำเทือก แบ่งแปลง กว้าง ๕ ม ถึง ๑๐ ม ยาวตามความยาวของแปลง ทำร่องน้ำระหว่างแปลงกว้าง ๓๐ ซม ระบายน้ำออก^{๑๖}

๒.๒.๖ การปลูกโดยการหว่านข้าว

การหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว อัตรา ๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่ บนแปลงให้กระจายสม่ำเสมอ หลังหว่านเมล็ด ดูแลไม่ให้ น้ำท่วมแปลง แต่ให้มีความชื้นเพียงพอสำหรับการงอก ค่อย ๆ เพิ่มระดับน้ำตามการเจริญเติบโตของต้นข้าว ไม่ให้น้ำท่วมต้นข้าว และไม่ควรลึกเกิน ๑๐ ซม ดูแลไม่ให้ต้นข้าวขาดน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเกิดช่อดอกถึงออกรวง ให้ระบายน้ำออกหลังข้าวออกรวงได้ ๘๐ % แล้วประมาณ ๑๕ วัน ถึง ๒๐ วัน ตามสภาพ ของดิน การปลูกโดยวิธีหว่านข้าวแห้ง ควรดำเนินการ ดังนี้ เตรียมแปลงโดยไถตะ หั้งไว้ ๑๕ วัน ถึง ๓๐ วัน ไถแปรพร้อมเก็บวัชพืชออกจากแปลง หว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว อัตรา ๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่ บนแปลงให้กระจายสม่ำเสมอ ไถกลบหรือคราดกลบขึ้นอยู่กับสภาพความชื้นในดิน ถ้าดินชื้นการคราดกลบเมล็ดข้าวจะงอกดีถ้าไถกลบลึกเกินไปหากมีฝนตกชุกจะทำให้เมล็ดข้าวงอกไม่สม่ำเสมอและเน่าตาย หลังหว่าน

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

เมล็ด ดูแลไม่ให้น้ำท่วมแปลง แต่ให้มีความชื้นเพียงพอสำหรับการงอก ค่อย ๆ เพิ่มระดับน้ำตามการเจริญเติบโตของต้นข้าว ไม่ให้น้ำท่วมต้นข้าว และไม่ควรถูกเกิน ๑๐ ซม ดูแลไม่ให้ต้นข้าวขาดน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเกิดช่อดอกถึงออกรวง ให้ระบายน้ำออกหลังข้าวออกดอกได้ ๘๐ % แล้วประมาณ ๑๐ วัน ถึง ๒๐ วัน ตามสภาพของดิน

๒.๒.๗ การใช้ปุ๋ยเคมี

การใช้ปุ๋ยเคมี ให้มีการจัดการที่ดีและเหมาะสม ดังนี้ รู้ขนาดของแปลงปลูกข้าวที่แน่นอน เพื่อการใส่ปุ๋ยในปริมาณที่ถูกต้อง ปิดกั้นคันนารอบแปลงนาที่จะใส่ปุ๋ยให้เรียบร้อย ไม่ให้น้ำไหลออกจากแปลงเมื่อใส่ ปุ๋ยเคมีหลังใส่ปุ๋ยแล้ว ๓ วัน ถึง ๕ วัน จึงให้น้ำไหลเข้าออกนาได้ตามปกติ ก่อนใส่ปุ๋ยเคมีรักษาระดับน้ำในนาข้าว ให้มีระดับน้ำประมาณ ๕ ซม เป็นระดับที่เหมาะสม สำรวจและกำจัดวัชพืชก่อนการใส่ปุ๋ยทุกครั้ง เพื่อไม่ให้วัชพืชขึ้นมาแย่งอาหารกับต้นข้าว โดยเฉพาะเมื่อต้นข้าวยังเล็ก เลือกชนิดปุ๋ยและอัตราปุ๋ยที่ใส่ให้เหมาะกับพันธุ์ข้าวและชนิดของดิน และใส่ตรงตาม ระยะเวลาที่ข้าวต้องการ จำนวนปริมาณปุ๋ย (อัตรา) ที่จะใส่ให้ถูกต้อง หรือใส่ปุ๋ยให้เพียงพอกับความต้องการของต้นข้าว เพื่อจะได้ไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายกรณีที่ใส่ปุ๋ยมากเกินไป กรณีพื้นที่นาเป็นดินเหนียว ปุ๋ยสูตรที่แนะนำให้ใส่ครั้งที่ ๑ (ปุ๋ยรองพื้น) ได้แก่ ๑๖-๒๐-๐ หรือ ๑๘-๒๒-๐ หรือ ๒๐-๒๒-๐ อัตรา ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๒๕ กิโลกรัมต่อ ไร่ การใส่ปุ๋ยครั้งที่ ๒ (ปุ๋ยแต่งหน้า) ให้ใส่ปุ๋ยยูเรีย อัตรา ๕ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ หรือปุ๋ยแอมโมเนียซัลเฟต หรือ แอมโมเนียมคลอไรด์อัตรา ๑๐ กิโลกรัม ต่อไร่ ถึง ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่ กรณีพื้นที่นาเป็นดินร่วน ดินทราย และดินร่วนปนทราย ปุ๋ยสูตรที่แนะนำให้ใส่ครั้งที่ ๑ (ปุ๋ยรองพื้น) ได้แก่ ๑๖-๑๖-๘ หรือ ๑๘-๑๒-๖ อัตรา ๒๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๒๕ กิโลกรัมต่อไร่ ใส่ปุ๋ยครั้งที่ ๒ (ปุ๋ยแต่งหน้า) ใส่ปุ๋ยยูเรีย อัตรา ๕-๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ หรือ ปุ๋ยแอมโมเนียซัลเฟต หรือ แอมโมเนียมคลอไรด์อัตรา ๑๐-๒๐ กิโลกรัมต่อไร่^{๑๗}

๒.๒.๘ การใช้ปุ๋ยอินทรีย์

การทำนาในปัจจุบันนั้นผู้บริโภคนำกำลังต้องการข้าวที่ผลิตที่ไม่ปนเปื้อนสารเคมี ต้องการข้าวที่ผลิตจากสารธรรมชาติ เช่น ปุ๋ยอินทรีย์ เป็นต้น “การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยอินทรีย์ที่นำมาใช้ ต้องผ่านกระบวนการหมักหรือย่อยสลายโดยสมบูรณ์ รวมทั้งวิธีและลักษณะในการใช้ต้องดูแลเพื่อไม่ให้เกิดการปนเปื้อนในระดับที่เป็นอันตรายต่อผู้บริโภค การใช้ปุ๋ยเคมีร่วมกับปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยอินทรีย์จะช่วยปรับปรุงคุณสมบัติทางกายภาพและชีวภาพของดิน เพิ่มปริมาณจุลินทรีย์ดิน บางชนิดมีธาตุอาหารเสริมมากกว่าปุ๋ยเคมีช่วยดูดซับธาตุอาหาร ทำให้ชะลอการสูญเสียธาตุอาหารจากปุ๋ยเคมีได้ การใช้ปุ๋ยเคมีร่วมกับปุ๋ยอินทรีย์แบ่งตามชนิดของเนื้อดิน ดังนี้ ดินเหนียว ก่อนปลูกข้าวแนะนำให้ใส่ปุ๋ยอินทรีย์ ได้แก่ ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก ฟางข้าว แกลบ หรือ ขี้เถ้าแกลบ อัตรา ๕๐๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๑,๐๐๐ กิโลกรัมต่อไร่ หรือ เลี้ยงแพนแดง อัตรา ๕๐ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๑๐๐ กิโลกรัมต่อไร่ หรือปลูกพืชตระกูลถั่ว อัตราเมล็ดพันธุ์ ๕ กิโลกรัมต่อไร่ ถึง ๑๐ กิโลกรัมต่อไร่ และไถกลบก่อนปลูกข้าว”^{๑๘}

การใส่ปุ๋ยอินทรีย์ติดต่อกันทุกปีช่วยให้ปุ๋ยอินทรีย์สะสมอยู่ในดินเพิ่มขึ้นทุกปีส่งผลช่วยลดอัตราการใส่ปุ๋ยเคมีในปีต่อ ๆ มาได้ ดังนั้น ถ้าใส่ปุ๋ยอินทรีย์อัตราสูงจะลดการใส่ ปุ๋ยเคมีได้เร็วขึ้นน้ำเป็นสิ่งจำเป็นในการปลูกข้าวและมีผลต่อผลผลิตข้าว ระยะกล้าข้าวต้องการน้ำน้อย ไม่จำเป็นต้องมีน้ำ

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

ช่วง ระยะแตกกอ (ประมาณ ๒๐ วัน ถึง ๓๐ วันหลังข้าวงอกในนาหว่านน้ำตามหรือนา หว่านข้าวแห้ง และในระยะ ๒๐ วันแรกหลังปักดำ) ไม่ควรขาดน้ำ เพราะวัชพืชจะขึ้นแข่งกับข้าว ระดับน้ำ ในช่วงแตกกอ ประมาณ ๕ ซม ถึง ๑๐ ซม เมื่อข้าวแตกกอเต็มที่แล้วเพิ่มระดับน้ำให้สูงขึ้นเพื่อไม่ให้ต้นข้าวแตกหน่อที่ไม่สมบูรณ์ออกมา ระยะกำเนิดช่อดอก ควรมีน้ำขังในนา จนถึงหลังข้าวออกดอก ๒๐ วัน หรือก่อนเก็บเกี่ยวประมาณ ๗ วัน ถึง ๑๐ วัน ให้ระบายน้ำออก เพื่อให้เมล็ดสุกพร้อมกันแล้วเก็บเกี่ยวได้ สะดวก

๒.๓ แนวคิดเกี่ยวกับขบวนการด้านเศรษฐกิจ

๒.๓.๑ ความยากจน

ปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวนาไทยยุคใหม่ส่วนใหญ่ของประเทศต่างตกอยู่ในสภาพยากจน ต้องเป็นหนี้เป็นสิน หรือต้องตกอยู่ในสภาพที่เรียกว่า ล้มละลายทางสังคม แม้ว่าจะทำงานหนักเท่าใด รายได้ก็ไม่พอกับค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ข้าหนี้สินเพิ่มพูนขึ้นเพราะต้องลงทุนมากขึ้น แต่ขาดทุนซ้ำแล้วซ้ำเล่า เมื่อวัฒนธรรมดั้งเดิมเปลี่ยนไปไม่เหมือนเก่า ลักษณะความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนา ก็ไม่เหมือนเดิมอีกต่อไปชาวนาจะต้องใช้เงินลงทุน นับตั้งแต่จ้างรถไถดินแทนใช้วัวควายไถนาจ้างลูกจ้างช่วยทำนา หนวดข้าว แบก ขนไปจนถึงจำเป็นต้องซื้อ ปุ๋ยเคมี ใช้สารเคมีฆ่าแมลง ต้องลงทุนซื้อเครื่องมือที่จำเป็นบางอย่างและอาจเสียค่าเช่าที่นาทำกินด้วยล้วนแต่จะต้องกู้ยืมเงินเป็นหนี้เพิ่มขึ้นทั้งนั้น นอกจากธนาคารที่ชาวนามักจะตกเป็นหนี้เงินกู้แล้ว เงินที่ชาวนากู้ก็มักจะมีมาจากพ่อค้าคนกลางที่มารับซื้อข้าวนั่นเอง ซึ่งในที่สุดก็ต้องเสียทั้งเงินต้นและดอกเบี้ยเป็นข้าว ประกอบกับพ่อค้าและโรงสีนายทุนบางกลุ่ม มักกดราคาซื้อข้าวและเอารัดเอาเปรียบชาวนาชาวนาจึงไม่อาจปลดหนี้ปลดสินและมีชีวิตที่ดีขึ้นได้^{๑๙}

ดังนั้น ผลผลิตของชาวนาจึงต้องขึ้นอยู่กับพันธุ์ข้าวที่ดีก็เป็นส่วนหนึ่งและธรรมชาติก็เป็นอีกส่วนหนึ่งชาวนาไม่มีทุนไปซื้อพันธุ์ข้าวดี จึงต้องฝากความหวังไว้กับธรรมชาติฟ้าฝนในแต่ละปีชาวนาจึงมีพิธีกรรมต่าง ๆ ก่อนการทำนา เช่น แรกนาขวัญ เลี้ยงผีผู้ตาประจำหมู่บ้าน ผีตาแฮกที่ชาวนาจะต้องเริ่มทำนาตรังก่อน และเรื่องน้ำเป็นเรื่องสำคัญชาวนาจึงต้องมีพิธีขอฝนในแต่ละปีชาวนาจะสร้างพิธีกรรมบำรุงขวัญกำลังใจอันได้แก่ พิธีกรรมขอฝนในรูปแบบต่าง ๆ เช่น แห่นางแมวแห่บั้งไฟ (ภาคเหนือและภาคอีสาน) เต้าแม่นางดั่ง แม่นางกวัก พิธีตั้งครกตึงสาก (ของชาวอีสาน) เป็นต้น จุดประสงค์ของพิธีกรรมเหล่านี้คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ เพื่ออ้อนวอนเทวดาให้ดลบันดาลฝนให้ชาวนานั้นเอง^{๒๐}

โครงสร้างการผลิต การตลาด และระบบการผลิตที่ไม่เอื้อต่อการพึ่งตนเองของเกษตรกรระบบการผลิตแบบเคมี อันเป็นวิธีการผลิตที่เกษตรกรทั่วไปในสังคมไทยยึดถือ และปฏิบัติอยู่ เป็นระบบการผลิตที่มีเป้าหมายเพื่อการค้าเป็นหลัก จึงผลิตในปริมาณมาก ปลุกเชิงเดี่ยว ลงทุนสูงใช้สารเคมี เครื่องจักรและจ้างแรงงาน เพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมาก และทำการผลิตได้เร็ว เกษตรกรจึงประสบปัญหาต้นทุนการผลิตสูง ในขณะที่โครงสร้างการผลิต และการตลาดถูกผูกขาด และควบคุม

^{๑๙} วัฒนพรมณ ปิตธวัชชัย, *ข้าวของพ่อ*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ดี เอ็ม จี, ๒๕๔๘), หน้า ๙๐-๙๑.

^{๒๐} งามพิศ สัตย์สงวน, *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๖๕-๖๖.

โดยบริษัทธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ อาทิ เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี สารเคมีเกษตร ธุรกิจโรงสี ธุรกิจแปรรูปผลผลิต ตลาดค้าผลผลิตในประเทศ และตลาดส่งออก ทำให้เกษตรกรไม่สามารถกำหนดราคาผลผลิตของตนเองได้ เมื่อเผชิญกับราคาผลผลิตตกต่ำ อันเนื่องมาจากปัจจัยโครงสร้างการผลิต และการตลาดที่ถูกควบคุมผูกขาด เกษตรกรส่วนใหญ่ จึงไม่มีทางเลือกต้องยอมจำนน และตกอยู่ในสภาวะขาดทุนการผลิตซ้ำซาก^{๒๑}

๒.๔ แนวคิดในด้านสังคม

สภาพส่วนใหญ่ของประเทศในด้านสังคม คือ สังคมชาวนา เป็นสังคมที่กำลังอยู่ภายใต้ขบวนการเปลี่ยนผ่าน จากสังคมก่อนอุตสาหกรรมไปเป็นสังคมอุตสาหกรรม จากสังคมเกษตรแบบดั้งเดิมไปเป็นสังคมเกษตรก้าวหน้าหรือเกษตรอุตสาหกรรม หรือจากสังคมกึ่งชนบทกึ่งเมืองและกึ่งสังคมเมืองดังที่ชาวนาไทยกำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบันลักษณะของสังคมข้อนี้ มีสาเหตุสำคัญมาจากการที่สังคมชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและตลาดทุนนิยมโลก ทำให้ชาวนาต้องติดต่อกับโลกภายนอกอยู่ตลอดเวลา สังคมชาวนาจึงเป็นสังคมที่เปิด แตกต่างอย่างเห็นได้ชัดกับสังคมชนเผ่าดั้งเดิมในแง่นี้ อิทธิพลจากภายนอกเช่น อำนาจรัฐกลไกตลาดทุนนิยม การพัฒนาอุตสาหกรรม ข้อมูลข่าวสารและเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงมีส่วนสำคัญต่อขบวนการจึงมีส่วนสำคัญต่อกระบวนการพลวัตภายในของสังคมชาวนาอย่างมาก ขณะเดียวกันเงื่อนไขภายในสังคมของชาวนาเอง ก็มีส่วนสำคัญในการผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรมขึ้น เช่น แรงกดดันเนื่องมาจากการเพิ่มจำนวนประชากร ทรัพยากรธรรมชาติลดจำนวนลงอย่างรวดเร็วทั้งคุณภาพและปริมาณ และความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ เป็นต้น^{๒๒}

๒.๔.๑ การย้ายถิ่น

การย้ายถิ่นและขาดแรงงานสภาพส่วนใหญ่ของประเทศในระยะ ๑๐ ปีที่ผ่านมา การขาดแรงงานนับว่าเป็นปัญหาสำคัญในขบวนการผลิต เพราะแรงงานหนุ่มสาวส่วนมากเข้าไปหางานทำในเมือง ชาวนาที่ยังประกอบอาชีพอยู่จึงหันมาใช้เครื่องจักรกลแทนการเกษตรมากขึ้น ส่งผลให้ต้นทุนการผลิตสูง จึงเริ่มมีการรณรงค์ให้ชาวนากลับไปใช้ควายไถนาเหมือนก่อนเพื่อลดต้นทุนในการผลิต ดังตัวอย่าง เช่น ในปี พ.ศ. ๒๕๓๔- ๒๕๓๕ ชาวนาในจังหวัดสุรินทร์เริ่มใช้รถไถแทนควายและใช้ปุ๋ยเคมีโดยมีสินเชื่อจาก ธกส. ให้กู้ซื้อ ชาวนาต้องเสียค่าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงปีละประมาณ ๑๐,๐๐๐ ต่อไร่ รวมทั้งเสียเงินค่าน้ำมันและค่าซ่อมรถไถ นอกจากนี้ยังทำให้เกิดดินดานและดินเสื่อม กุ้ง หอย ปู ปลา กบ เขียด และไส้เดือนลดน้อยลง สุขภาพชาวนาทดโทรม เกิดอาการปวดเมื่อยตัว นอนไม่หลับ เพราะแรงสั่นสะเทือนจากรถไถ แต่หลังจากกลับมาใช้แรงงานควายโดยอาศัยการสนับสนุนโครงการธนาคารโคกระบือตามแนวพระราชดำริสภาพความเป็นอยู่กลับดีขึ้น^{๒๓}

^{๒๑} มูลนิธิชีวิตไทย, **หนี้เกษตรกรฟางเส้นสุดท้ายสู่การสูญเสียที่ดิน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. ภาพพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๑๑๓.

^{๒๒} สุริยา สมุทคุปติ, **กรวด-หิน-ทราย - รัฐทุนนิยม และชาวนาอีสานในยุคโลกาภิวัตน์**, (นครราชสีมา: พิมพ์ที่บริษัทสมบุรณ์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๓๕.

^{๒๓} มูลนิธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์, **ข้าวขวัญของแผ่นดิน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๖-๑๑๗.

๒.๔.๒ ประเพณีวัฒนธรรม

ประเพณีวัฒนธรรมของชาวนานี้เกี่ยวข้องกับทางศาสนาสำหรับสังคมชาวนา ศาสนาจะทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมสังคมชาวนาเข้ากับสังคมระบบใหญ่ พระสงฆ์และผู้รู้ในทางพระพุทธศาสนาได้ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อถือของชาวนาทางด้านสิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้ากับระบบความเชื่อถือของสังคมส่วนรวม และสะท้อนเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่ปรากฏอยู่ในประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ จนได้มีการรับพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นแกนหลักในการปฏิบัติทั้งในระดับเมืองและระดับท้องถิ่นของสังคมชาวนาทั้งนี้แสดงว่าสังคมชาวนาอันมีท้องถิ่นเป็นแกนหลักมิได้เป็นอิสระจากสังคมภายนอก และขณะเดียวกันก็มีพลังในการปรับเปลี่ยนเช่นเดียวกัน

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ขอยกตัวอย่างความหลากหลายของประเพณีในท้องถิ่นต่าง ๆ ของสังคมชาวนาที่เปลี่ยนไปบ้าง แต่ก็ยังมีเอกลักษณ์ท้องถิ่นแฝงอยู่ เพื่อประกอบความเข้าใจ ในท้องถิ่นต่าง ๆ นั้น ประเพณีดั้งเดิมจะถูกแทนที่ด้วยพิธีหรือปฏิบัติการทางพุทธศาสนาและคติศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเห็นได้ชัดจากการประเพณีปฏิบัติตามฮีตสิบสองของชนบทอีสาน ตามหลักฐานที่บันทึกไว้ในเอกสารปรากฏว่าประเพณีหลายแบบในแต่ละเดือนถูกแทนที่ด้วยพิธีทางพุทธศาสนา

ประเพณีบุญเข้ากรรม เดือนอ้ายหรือเดือนเจียง ซึ่งเป็นเป็นเดือนแรกของปีที่ชาวอีสานจะต้องประกอบพิธีบุญกันจนเป็นประเพณี จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ได้ พิธีบุญนี้จะเกี่ยวกับพระโดยตรง ซึ่งความจริงน่าจะเป็นเรื่องของสงฆ์โดยเฉพาะ แต่มีความเชื่อกันว่าเมื่อทำบุญกับพระที่ทำพิธีจะได้านิสงฆ์มากญาติโยมจึงคิดวันทำบุญเข้ากรรมขึ้นที่บอกว่าเป็นบุญที่เกี่ยวกับพระเพราะเป็นกิจกรรมที่ต้องทำให้พระที่ต้องอาบัติสังฆาติเสส(อาบัติรองจากปาราชิก)ซึ่งเป็นครุกาบัติประเภทหนึ่ง ภิกษุเมื่อต้องอาบัตินี้แล้วจะต้องทำพิธีที่เรียกว่า ฐฎฐานพิธีหรือพิธีเข้ากรรม ตามที่ชาวนพุทธทั่วไปรู้จักกัน^{๒๔}

ประเพณีบุญคูณลาน เดือนยี่ เป็นการบำเพ็ญกุศลในวาระทำนาได้ผลดี มีการรับพิธีทางพระพุทธศาสนาเข้ามาผสม เช่น ทำน้ำพระพุทธรูปไป รด ข้าว นา วัว ควาย แล้วทำพิธีสู่ขวัญให้เจ้าของนาและความเกิดความสุขสวัสดิ์

ประเพณีบุญสงน้ำ เดือนห้าหรือตรุษสงกรานต์ มีพิธีสงน้ำพระพุทธรูป สงน้ำพระสงฆ์รดน้ำผู้หลักผู้ใหญ่ และสงเครื่องคำของคุณ ได้ แก่ คุด เขา นอ งา เขี้ยวหมูตัน จันทาคด อากาศ ข้างพลาย และ งาช้างน้ำ เหล่านี้ถือว่าเป็นของคุณ ก่อเกิดความอุดมสมบูรณ์ ข้าวของเงินทองแก่เรือนนั้น เมื่อถึงเทศกาลนำมาสงแล้วเจ้าของจะมีความสุขความเจริญ เห็นได้ว่าลักษณะประเพณีเช่นนี้คละเคล้าอยู่ด้วยคติพื้นบ้าน ซึ่งต่างกันไปตามท้องถิ่น

เพ็ญเดือน ๖ ในฤดูฝน ทางพระพุทธศาสนาเป็นวันวิสาขบูชา แต่ในท้องถิ่นอีสานเป็นเวลาของบุญบังไฟ บูชาไฟขอน้ำฟ้าน้ำฝน เชิงจุดบังไฟ เสี่ยงกอง ชาวนามีธรรมเนียมเลี้ยงตาแฮกคือเจ้าของนา แล้วเตรียมไถลงแฮกนา (ทางภาคกลางคือการแรกนา) หมายถึง นาที่ลงมือทำที่แรกปลูกข้าวไว้เป็นข้าวอธิฐานสำหรับเป็นที่สังเกตว่าข้าวจะงามหรือไม่ราชสำนักทางลุ่มน้ำเจ้าพระยาเช่นที่อยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ประกอบพระราชพิธีไพศาลจรดพระนังคัล ลงมือไถในเดือนหก คือ การมงคล

^{๒๔} ไทสกล คนสว่าง, “อีสานร้อยแปด”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://esan100.com> อีสานร้อยแปด ๒๕๕๙ [๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๙].

แรกรนาขวัญเป็นปฐมฤกษ์การทำนา วาระนี้เสี่ยงทายทำนายความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ ตามท้องถื่นอีสานนิยมทำบุญบังไฟยิงขึ้นไปบทท้องฟ้าเตือนฝนให้ส่งฝนลงมาตกตามฤดูกาล

ประเพณีเดือนเก้า ชาวนาในท้องถื่นกำหนดเป็นวาระให้อาหารเป็นทาน ห่ออาหารด้วยใบกล้วย แขนวไว้ตามต้นไม้อุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่ตายไป แบ่งอาหารส่วนหนึ่งใส่บาตรเลี้ยงเช้าเพลแด่พระสงฆ์ แต่ในเดือนเดียวกัน ที่ราชสำนักที่กรุงเทพ ฯ กลับกำหนดให้เป็นพระราชพิธีพืชมงคล ให้พราหมณ์ผู้รู้มนต์โบราณรายเวทย์ขอฝนเมื่อถึงเวลาอุดมฤกษ์

พิธีสารทเดือน ๑๐ ทุกท้องถื่นทำเป็นการใหญ่ ต่างกันตรงรายละเอียด บางที่เรียกว่าการทำบุญข้าวสาก ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นวาระเดียวกันที่มีการไหว้แม่โพสพ เก็บเกี่ยวข้าวแรกเกิดผลมาปรุงปั้นอาหารมธุปายาสยาคุ ถวายพระสงฆ์ เลี้ยงดูพราหมณ์ อุทิศผลบุญแก่ญาติที่จากไป

ประเพณีเดือน ๑๑-๑๒ ทางอีสานแตกต่างจากภาคกลางในเค้ามูลเดิม ตามท้องถื่นต่าง ๆ ส่วนใหญ่นิยมประกอบประเพณีบุญออกพรรษาในเดือน ๑๑ และบุญกฐินในเดือน ๑๒ เป็นประเพณีทางพุทธศาสนา แต่ขณะเดียวกันยังมีพิธีอื่นประกอบแสดงเค้าเงื่อนเนื่องกับความเชื่อเดิม ยกตัวอย่างเช่น การไต้ประทีปและปล่อยเฮือไฟ (เรือไฟ) เรือไฟของชาวท้องถื่นอีสานประกอบไปด้วยเสาไม้ ต้นกล้วย กาบกล้วย ตกแต่งรูปเทียนบูชาที่หน้าโปสท์บ้าง ปล่อยไปตามน้ำบ้าง เพื่อบูชารอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปประทานให้แก่พระยานาค ต่อมาชาวอีสานรับประเพณีลอยกระทงมาจากภาคกลาง ซึ่งบูชารอยพระพุทธรูปเช่นกัน แล้วจัดปล่อยเรือไฟพร้อมกัน ส่วนวัดที่อยู่ใกล้แม่น้ำก็จัดการแข่งขันเรือที่เรียกว่า ส่องเฮือ ด้วย หลักฐานฝ่ายกรุงศรีอยุธยากล่าวถึงประเพณีเดือน ๑๑ พระราชพิธีอาษายุช พระราชพิธีแข่งเรือพระที่นั่งเสี่ยงทายถึงความมั่งคั่งบริบูรณ์ของบ้านเมืองและปริมาณน้ำ เพราะเดือนนี้เป็นเดือนน้ำนอง มีเทศกาลแข่งเรือ ทอดกฐิน และพระเจ้าแผ่นดินเสด็จลอยพระประทีป ประเพณีแปรรูปลักษณะเป็นลอยกระทงสมัยรัตนโกสินทร์

ในเดือน ๑๒ นี้เดิมมีพระราชพิธีจองเปรียง ตามประทีป(ชักโคม) ตามคติพราหมณ์ แต่ถูกปรับแต่งให้เป็นพุทธด้วยการตกแต่งโคมดอกไม้บูชาพระพุทธรูปและพระบรมธาตุ ลอยไปในท้องน้ำ จุดดอกไม้ไฟและตามประทีปโคมไฟ

จะเห็นได้ว่าแม้สังคมชาวนาได้อิสระเพราะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมส่วนใหญ่ และได้รับอิทธิพลการปรุงแต่งจากภายนอก แต่กลับสามารถคงลักษณะเอกลักษณ์เฉพาะท้องถื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านวัฒนธรรมไว้ได้ไม่น้อย^{๒๕}

๒.๕ แนวคิดในด้านอารมณ์

๒.๕.๑ ความเครียดและสุขภาพ

ชาวนาจำนวนมากเกิดความเครียดทางด้านอารมณ์เพราะจากปัญหาหลายด้าน ด้านการเงินการลงทุนในการทำนาและค่าใช้จ่ายในทุก ๆ ด้านที่เพิ่มมากขึ้นทุกวันดูเหมือนว่าด้านหนี้สินจะหนักสุดทั้งนี้ในระบบและนอกระบบ หนี้ตัวหลังนี้หนักสุดเพราะส่วนมากจะเป็นหนี้ของระบบนายทุน เมื่อชาวนากู้มาแล้วไม่สามารถหาเงินมาใช้หนี้ได้ตามกำหนด ชาวนาเกิดอาการหมั่นหมั่น

^{๒๕} รศ.ดร.ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖-๒๐.

จากแหล่งหนึ่งมาใช้คืนให้อีกแหล่งหนึ่ง ชาวนาได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงต่อสภาพจิตใจจากการเป็นหนี้ในระบบ ชาวนาต้องอยู่ในวนเวียนการหาเงินมาใช้หนี้เป็นเวลายาวนาน โดยไม่สามารถหาทางออกได้ จากภาวะดังกล่าวได้ ยิ่งเครียดมากถ้าหากถูกพนักงาน “หมวกกันน็อค” ทวงหนี้ถึงบ้านทุกวัน ยิ่งทำให้ชาวนาประสบปัญหาด้านสุขภาพจิต หวาดระแวง เป็นทุกข์ และไม่สามารถทำมาหากินได้ และการดำเนินชีวิตจึงไม่เป็นสุข

ภาวะกดดันที่กล่าวมายังส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ในครอบครัวของชาวนา เช่น ความสำคัญระหว่างสามีภรรยา ระหว่างพี่กับน้อง เกิดความขัดแย้ง และการทะเลาะเบาะแว้ง รวมไปถึงความตึงเครียดในครอบครัว เช่น การพูดคุยกันน้อยลง ลูกที่ยังเล็กมีภาวะซึมเศร้า และชาวนามีภาวะวิตกกังวล ชาวนาบางรายที่ไม่สามารถหาทางออกจากปัญหานี้เหล่านี้ได้ ได้รับผลกระทบสืบเนื่องยาวนาน ส่งผลถึงความเป็นอยู่ในครอบครัว มักรู้สึกกล่อาใจ กลัดกลุ้ม อยู่ในภาวะไร้ออกทาง ทำให้เคยมีความคิดในการฆ่าตัวตายหนีปัญหา หรือฆ่าตัวตายทั้งครอบครัว เพื่อจบปัญหาทั้งหมดก็มี ปัญหาส่วนใหญ่ของชาวนาในภาคการเกษตร นายเจษฎา มิ่งสมร ประธานคณะกรรมการจัดสมัชชาสุขภาพแห่งชาติ (คจ.สช.) กล่าวว่า

เครือข่ายสมัชชาสุขภาพจะได้ติดตามและตรวจสอบสุขภาพของชาวนา พบว่า ชาวนาไทยเกิดปัญหาสุขภาพ ๔ ด้าน ได้แก่ สุขภาพทางกาย เกิดจากสภาพแวดล้อมในการทำงาน เช่น ความเสี่ยงต่อสารเคมี เชื้อโรคจากสภาพแวดล้อม และวิธีการทำงานที่ต้องใช้ร่างกายอย่างหักโหม สุขภาพจิต โดยการขาดทุนซ้ำซากทำให้ชาวนาไทยจำนวนไม่น้อยเกิดความเครียดและซึมเศร้า นำมาสู่ปัญหาอื่น ๆ เช่น การฆ่าตัวตาย ยาเสพติด การสิ้นเนื้อประดาตัว หรือ การย้ายถิ่นเพื่อประกอบอาชีพอื่น ๆ สุขภาวะทางเศรษฐกิจและสังคม เกิดภาวะต้นทุนที่เพิ่มขึ้นจากหลายสาเหตุ เพื่อเพิ่มผลผลิตให้ได้มากที่สุด แต่ได้ผลผลิตต่ำ ทำให้เสียเปรียบทั้งตลาดในและตลาดโลกและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ได้รับอิทธิพลจากกระแสบริโภคนิยมจนยากจนลำบากและไม่พึ่งตนเอง สุขภาวะด้านปัญญา เกิดการสูญเสียวิถีการดำเนินชีวิตแบบดั้งเดิม จิตวิญญาณ และความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาด้วยกันเองและสิ่งแวดล้อม เพราะมุ่งเน้นการเกษตรเชิงพาณิชย์มากเกินไป^{๒๖}

๒.๖ แนวคิดในด้านสิ่งแวดล้อม

๒.๖.๑ สภาพความเสี่ยงของชาวนา

ชาวนาทั่วไปที่มีความเสี่ยง เพราะการทำนาแต่ละครั้งนั้นต้องอาศัยธรรมชาติ อาศัยดินฟ้าอากาศ ฝนมากน้ำก็ท่วมผลผลิตเสียหาย ฝนน้อยแล้ง ผลผลิตไม่ดี ได้ไม่มาก ร้อนมากก็ไม่ดี บางปีแมลงลงเยอะก็ต้องกำจัดแมลงโดยการซื้อยามาฆ่าแมลง ยาที่มีการโฆษณาอยู่ทั่วไป ชาวนาจึงเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงมาก เสี่ยงจากการลงทุนไปแล้วไม่ได้ทุนคืน ลงทุนมากแต่ผลที่ได้ไม่คุ้มทุน หลายคนที่เป็ลูกหลานชาวนานหรือชาวนาเองหันหลังให้แก่อชีพชาวนาที่พ่อแม่หรือบรรพบุรุษที่ทำกันมายาวนาน เลี้ยงพวกเรามา รุ่งร่นกลายเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงสูง ต่างจากอาชีพอื่น ๆ ที่มีรายได้แน่นอนและมั่นคง ชาวนาจึงให้ความสำคัญกับธรรมชาติและดิน ฟ้า อากาศ ชาวนาที่ทำนาปลูกข้าว

^{๒๖} นายเจษฎา มิ่งสมร, “คุณภาพชีวิต ชาวนาไทยปัญหาสุขภาพะเพียบ”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: [http://www.manager.co.th/qol/viewnews/๒๔ พฤษจิกายน ๒๕๕๘ \[๔ กรกฎาคม ๒๕๕๙\]](http://www.manager.co.th/qol/viewnews/๒๔ พฤษจิกายน ๒๕๕๘ [๔ กรกฎาคม ๒๕๕๙]).

จึงมีพิธีกรรมการเซ่นไหว้ในทุกสังคัมภีร์ จึงมีพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อบวงสรวงอันวอนเทพพระเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร และเทพเจ้าเกี่ยวกับดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนถึงธรรมชาติอื่น ๆ อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหารอุดมสมบูรณ์เกิดสวัสดิมงคลและความปลอดภัยมั่นคงแก่ชีวิตทรัพย์สินและสิ่งที่เกี่ยวข้อง เช่น พิธีบูชาเทพธิดาโพสพเทวีอิติมสเตอร์ของชาวกรีกโบราณ พิธีไหว้ดินฟ้า ของชาวจีน พิธีสวัญแม่โพสพของชาวจีนอินโดจีนอินโดนีเซีย พิธีเชิญขวัญข้าวโพดของอินเดียแดง เป็นต้น^{๒๗}

๒.๗ หลักพุทธธรรม

๒.๗.๑ ความหมายของพุทธธรรม

พระพุทธทาส ได้ให้ความหมายของคำว่า พุทธธรรม ไว้ว่า พุทธธรรมมีค่าแปลและมีความหมาย อย่างเช่น แปลว่า ธรรมของพุทธเจ้า ในกรณีเช่นนี้หมายถึงคำสั่งสอนของพุทธเจ้าเพราะเหตุนี้จึงได้แก่พระปริยัติธรรมโดยตรง ถ้าหากจะแปลคำว่าพุทธธรรม ย่อมจะหมายถึงการประพฤติปฏิบัติประเภทหนึ่ง^{๒๘}

๒.๗.๒ แนวคิดเกี่ยวกับชาวนาในพุทธธรรม

ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสกับ กสิการทวาทพราหมณ์ ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็เป็นชาวนา พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ศรัทธาเป็นพืช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอกและไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นผลและประดัก เราคุ้มครองกาย คุ้มครองวาจาได้แล้ว สำรวมในการบริโภคอาหาร เราตายหล้า ด้วยคำสัตย์ โสรัจจะของเราช่วยทำงานให้สำเร็จ ความเพียรของเราช่วยนำธูระไปให้ถึงความเกษมจากโยคะ นำไปไม่ถอยหลัง นำไปถึงที่ ซึ่งบุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศก เราทำนองอย่างนี้ นาที่เราทำนั้นมีผลเป็นอมตะ บุคคลครั้งนั้นทำนองอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง กสิการทวาทพราหมณ์กราบทูลว่า “พระโคตมผู้เจริญ ผู้เป็นชาวนา ของจงบริโภคผลที่เป็นอมตะที่ท่านไถเถิด”^{๒๙}

นั้นแสดงให้เห็นว่า ในสมัยพุทธกาลเรื่องการทำมาหากินนั้นเป็นเรื่องสำคัญและที่จำเป็น โดยเฉพาะการทำนาและถือเป็นการงานชั้นสูงที่ปรากฏในพระไตรปิฎก วินัยปิฎก มหาวีถัก “หน้าที่การงานชั้นสูง ได้แก่ ทำนา ค้าขาย เลี้ยงโค อีกอย่างหนึ่ง การงานที่เขาไม่เหยียหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่น นับถือกันในห้องถิ่นนั้น ๆ นี้จัดเป็นการงานชั้นสูง”^{๓๐}

๒.๘ แนวคิดด้านเศรษฐกิจในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ด้านเศรษฐกิจเป็นเรื่องปากท้อง อาหารจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอันดับแรก ๆ ต่อการดำเนินชีวิตของสรรพสัตว์ทั้งหลาย เมื่อมนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลายได้รับอาหารหรือปัจจัยในการดำรงชีพ

^{๒๗} เอี่ยม ทองดี, *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๔.

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ *ชุมชนปาฐกถาชุดพุทธธรรมพิมพ์ครั้งที่๒*(กรุงเทพมหานคร: หจก เอมี เทรดิง ๒๕๔๐), หน้า ๒

^{๒๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๘๓/๑๙๗.

^{๓๐} วิมพา. (ไทย) ๒/๒๐๓/๑๕.

สมบูรณ์แล้วนั้นหรือได้รับสิ่งที่ต้องการแล้วปากท้องอิ่มแล้วปัญหาอื่น ๆ ก็หมดไปเพราะมนุษย์ได้รับสิ่งที่จำเป็นในการดำรงชีพแล้วก็ไม่เกิดความโลภอยากได้ของคนอื่นการลักเล็กขโมยน้อยก็ไม่เกิดขึ้น นี่เป็นวิธีแก้ปัญหาที่ตรงจุด ในสมัยพุทธกาลการทำหากินโดยสุจริต เป็นสิ่งที่สำคัญและจำเป็นมาตั้งแต่พุทธกาลและไม่ให้เกิดความโลภมากจนเกินไป พอใจในสิ่งที่ตนมีและพอเพียง พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนมนุษย์ให้มนุษย์มีความพอดีในชีวิต มีความผาสุก^{๓๑} ในอปปณกสูตร “รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร” ดังนั้น การเดินสายกลางจึงเป็นแนวทางที่พระพุทธองค์ให้แนวทางไว้ให้มนุษย์ถือปฏิบัติตามเป็นหนทางที่ได้ผลดีที่สุดในการทำประกอบอาชีพการงานและทางเศรษฐกิจ

การที่บุคคลจะแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจให้มั่นคงยั่งยืนมั่งคั่ง มีหลักธรรมที่ผู้วิจัยจะนำเสนออีกหลักหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักธรรมที่ครบสมบูรณ์แบบและเป็นทางที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติตามแล้วจะได้ผลแห่งการปฏิบัตินั้นตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก ดังมีข้อความดังต่อไปนี้ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ หรือที่รู้จักกันในหลักธรรมชื่อมัชฌิมาปฏิปทา หลักทางสายกลางนั้นเองพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ทางแห่งการพ้นทุกข์ ทุกข์นั้นเป็นผลที่เกิดขึ้นแล้วพระองค์จึงค้นพบสาเหตุแห่งการเกิดทุกข์แล้วก็ดับเสียแห่งสาเหตุของทุกข์นั้นเสียหนึ่งในหลักธรรมข้อนี้คือ มรรคมีองค์ ๘^{๓๒} นั้นเอง

ดังมีรายละเอียด คือ (๑) สัมมาทิฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ (๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า นี้ คือ มัชฌิมาปฏิปทานั้นที่ตลาดได้ตรัสรู้แล้วอันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน

การที่บุคคลจะประสบผลสำเร็จในการแก้ปัญหา ในการดำเนินชีวิตความเป็นอยู่ การทำมาหากิน การค้าการขาย การทำธุรกิจจะประสบผลสำเร็จนั้น ควรทำอย่างไร การหาเงินมาได้แล้วจะรักษาอย่างไร มีหลักธรรมที่เหมาะสมแก่การนำมาปฏิบัติ คือ ทิฐุธรรมมีกตสังวัตตนิกธรรม^{๓๓} ในพระพุทธศาสนาได้มีข้ออธิบายไว้ในพระไตรปิฎก หรือที่เรารู้จักกันในชื่อธรรมที่ว่า หัวใจเศรษฐกิจ แปลว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อให้ได้มาซึ่งประโยชน์ในปัจจุบัน หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจเรื่องปากท้อง ทำมาหากิน การค้าการขาย หรือทำธุรกิจในรูปแบบต่าง ๆ คุณสมบัติของพ่อค้าจะต้องมีอะไรบ้าง ต้องรู้จักสินค้าที่ตัวเองค้าขายดี มีประสบการณ์ในการดูสินค้าที่เราต้องค้าขายด้วยดี และอีกอย่างเราจะต้องรู้จักพื้นที่หรือรู้แหล่งที่เราควรจะค้าขายว่าเหมาะที่จะทำการค้าขายหรือไม่อย่างไร และเราจะต้องรู้แหล่งทุนหาเงินมาลงทุนได้ง่ายมีหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ “ปาปณิกสูตร” หลักธรรมสำหรับการทำมาค้าขายแก้ปัญหาความยากจน พ่อค้าในโลกนี้มี ๓ ประการ ข้อความในพระไตรปิฎก คือ คุณสมบัติ พ่อค้าที่ดีมีคุณธรรมไม่เอารัดเอาเปรียบ ลูกค้าประกอบด้วยองค์ ๓ ประการ ไม่นานนักก็ถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ไพศาลในโภคทรัพย์ องค์ ๓ ประการ คือ พ่อค้าในโลกนี้^{๓๔} “พ่อค้าประกอบด้วยองค์ ๓ ประการ ไม่นานนักก็ถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน องค์.ติก. (ไทย). ๒๐/๑๖/๑๕๕.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน วิมพา. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน องค์.อฏฐก. (ไทย) ๒/๕๔/๓๔๐.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน องค์.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๐/ ๑๖๓.

ไพบูลย์ในโกศทรัพย์ องค์ ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ พ่อค้าในโลกนี้ ๑. มีตาดี ๒. มีธุรกิจดี ๓. เพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัย”

มีตาดี คือ รู้จักสินค้า ดูของเป็นสามารถคำนวณราคาทุนเก่งกำไรได้แม่นยำ จัดเจนธุรกิจ คือรู้แหล่งซื้อแหล่งขาย รู้ความเคลื่อนไหวความต้องการของตลาด สามารถในการจัดซื้อจัดจำหน่าย รู้ใจลูกค้าและรู้จักเอาลูกค้า เพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัย คือเป็นที่เชื่อถือไว้วางใจในหมู่แหล่งทุนใหญ่ ๆ หาเงินมาลงทุนหรือดำเนินกิจการได้ง่าย ไม่ขัดสนเรื่องการลงทุนในการดำเนินชีวิตหรือการทำความค้าขายหรือการทำธุรกิจของบุคคลทั่วไปนั้นจะต้องมีครบองค์ประกอบตามหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกมานานกว่าสองพันกว่าปีมาแล้วเป็นหลักธรรมที่ใช้ได้ตลอดทุกยุคสมัย ตามหลักปาปนิกรรม

นอกจากนั้นยังมีนักวิชาการด้านศาสนา คือ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงการแก้ปัญหาและอธิบายไว้อย่างละเอียดในพุทธธรรมฉบับปรับขยายดังนี้ ส่วนมรรคที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการอันเป็นทางสายกลางเพียงหนึ่งเดียวที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นประกอบด้วย ถ้าหากจะจัดลำดับใหม่ให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น มรรคที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ ก็คือ สิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา ที่เรียกว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา สิกขาตามความหมายของพุทธนั้น คือ กระบวนการรับรู้หรือเรียนรู้ที่ผ่านการปฏิบัติและได้ประจักษ์แจ้งจริง ส่วนอธิหมายถึงใหญ่หรือสำคัญ ดังนั้น อธิสิกขา ก็คือการเรียนรู้ที่ยิ่งขึ้นไปของศีล จิตต (สมาธิ) และปัญญา อันเป็นลักษณะพลวัตของไตรสิกขาดังกล่าว หรือกล่าวโดยย่อ ก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา คือ องค์ประกอบที่สำคัญที่จำเป็นจะต้องมีการพัฒนายิ่งขึ้นไปอย่างต่อเนื่องเพื่อการบรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งจำแนกได้ดังนี้^{๓๕}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ทั้งหมดใช้แก้ปัญหาเศรษฐกิจอย่างมั่นคงเพราะสัมมาทิฐิคือรู้โดยถูกต้อง สัมมาสังกัปปะคิดโดยถูกต้อง สัมมาวาจาเจรจาชอบหรือเจรจาถูกต้อง สัมมากัมมันตะกระทำชอบ สัมมาอาชีวะเลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะพยายามชอบ สัมมาสติระลึกรู้ชอบ การไม่เบียดเบียนตัวเองและผู้อื่น มีสติมั่นคงและทำในสิ่งดีงาม เห็นและเข้าใจทุกสิ่งตามเป็นจริง คิดแต่สิ่งดีงาม

และยังมีนักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์อีกท่านหนึ่งที่ได้กล่าวถึงเรื่องเศรษฐกิจแนวพุทธไว้อย่างน่าสนใจเลยทีเดียว คือ อี.เอฟ. ชูมาเกอร์ ได้อธิบายเฉพาะสัมมาชีวะว่า เป็นหลักธรรมที่ใช้เฉพาะในส่วนของเศรษฐกิจ เพราะ อี.เอฟ. ชูมาเกอร์ ได้เคยไปทำงานที่ประเทศพม่า ได้เห็นชาวพม่าดำเนินชีวิตในแนว “มัชฌิมาปฏิปทา พุทธธรรมมุ่งอบรมบ่มนิสัยให้มนุษย์มีความรักและยึดหลักอหิงสา มีเฉพาะต่อสรรพสิ่งที่มีชีวิต เช่น คนและสัตว์เท่านั้นหากยังเน้นอย่างมากต่อต้านหมากรุกไม้สักด้วย^{๓๖} ความเรียบง่ายกับหลักอหิงสานั้น มีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิดอย่างประจักษ์ชัด รูปแบบการบริโภคที่ดีเลิศซึ่งก่อให้เกิดความพอใจแก่มนุษย์อย่างมาก โดยบริโภคแต่เพียงน้อยนั้น ช่วยให้ผู้บริโภค

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๕๒๕.

^{๓๖} อี. เอฟ. ชูเมกเกอร์, *จีวแต่แจ่ว*, แปลโดย สมบูรณ์ ศุภศิลป์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘), หน้า ๗๘.

สามารถช่วยให้มนุษย์อยู่ได้โดยปราศจากความกดดันและความเครียดมากนัก และช่วยให้มนุษย์ช่วยปฏิบัติตามธรรมะเบื้องต้นของพระพุทธเจ้าที่ว่า พึงละเว้นความชั่ว และพึงทำความดี ได้^{๓๗}

สรุปการที่จะทำธุรกิจให้ประสบผลสำเร็จนั้น จะต้องมึศิลปะในการดำเนินธุรกิจ ศิลปะในคู่สินค้าในด้านรู้แหล่งรู้ความเคลื่อนไหวของตลาด และเป็นผู้ที่ไว้วางใจได้ นี่คือหลักหรือศิลปะในการทำมาค้าขายที่พบในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ที่สามารถนำมาเป็นแนวทางในการทำธุรกิจ ถ้าธุรกิจดี การทำมาค้าขายดีนั้นหมายถึงเศรษฐกิจดี เศรษฐกิจดีมนุษย์มีความเป็นอยู่ที่ดีปัญหาเรื่องต่าง ๆ ก็จะหมดไปเพราะปากท้องอิ่ม และมนุษย์ได้รับสิ่งที่ต้องการแล้วก็จะเกิดมีความสุขตามมา ปัญหาเรื่องสังคมก็จะหมดไป ปัญหาที่เกิดขึ้นกับมนุษย์นั้นคือปัญหาเรื่องทำมาหากิน ปัญหาเรื่องการเข้าถึงปัจจัย ๔ พื้นฐานต่าง ๆ ที่จำเป็นในการต่อชีวิต ปัญหาที่เกิดขึ้นกับสังคมเพราะเศรษฐกิจไม่ดี การทำมาหากินลำบาก มนุษย์ขาดปัจจัยพื้นฐานในการดำเนินชีวิต ปัญหาเรื่องสังคมจึงเกิดขึ้นตามมา แต่ถ้ารู้วิธีการทำมาหากิน และได้รับตอบสนองในเรื่องปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตแล้วนั้นก็เลยจะไม่เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา

๒.๙ แนวคิดในด้านสังคมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

แนวคิดทางด้านสังคม บุคคลที่เกิดเป็นมนุษย์เป็นสัตว์สังคมจะต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม และจะต้องเกี่ยวข้องกับคนหมู่มากในการดำเนินชีวิต เราจะต้องคบหรือพบกับคนและปฏิบัติต่อกันด้วยความซื่อตรงและจริงใจต่อกันรอบทิศต่าง ๆ และในครั้งพุทธกาลปัญหาเรื่องสังคมก็เคยเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกคหบดี เขตพระนครสาวัตถี ครั้งนั้น พรหมณ์คนหนึ่งมีนาข้าวเหนียวอยู่ใกล้ที่พำนักของภิกษุณี ภิกษุณีทั้งหลายเทอจจะบ้าง ปัสสาวะบ้าง ของเป็นเดนบ้าง พังลงในนาชาวบ้าน ชาวบ้านติเตียนการกระทำของภิกษุณีทั้งหลายว่า ได้ทำนาข้าวเหนียวของเขาให้เสียหาย เหล่าภิกษุณีทั้งหลายได้ยินชาวบ้านติเตียนว่า โฉนภิกษุณีทั้งหลายจึงได้เทอจจะบ้าง ปัสสาวะบ้าง ของเป็นเดนบ้าง ลงในของเขียวสดเล่า พระผู้มีพระภาคทรงสอบถามภิกษุณีทั้งหลายว่า เทอจจะบ้าง ปัสสาวะบ้าง ของเป็นเดนบ้าง ลงในของเขียวสด จริงหรือ? ภิกษุณีทั้งหลายทูลว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า ทรงติเตียนการกระทำดังกล่าวแล้ว บัญญัติสิกขาบทว่าดังนี้ อนึ่ง ภิกษุณีใด เทหรือให้เท ซึ่งอุจจาระก็ดี ปัสสาวะก็ดี หยากเยือกก็ดี ของเป็นเดนก็ดี ลงในของเขียวสด เป็นปาจิตตีย์^{๓๘} สิกขาบทปาจิตตีย์ที่บัญญัติขึ้นก็เพื่อให้สังคมเกิดความสงบสุขเกิดขึ้น เพราะสิกขาบทปาจิตตีย์นั้นกำหนดให้มีความเอื้อเฟื้อแก่กัน เอื้อเฟื้อแก่บุคคล เอื้อเฟื้อแก่ธรรม มนุษย์จะต้องมีความเอื้อเฟื้อต่อกันในสังคมเพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคมต้องอาศัยอยู่ในสังคมหมู่มาก และอีกเรื่องหนึ่งสิกขาบทที่ ๑๕ แห่งเสขยวัตร^{๓๙} เนื่องจากเกิดการปัญหาในเรื่องอยู่รวมกันในสังคมในพุทธกาล มีภิกษุพวกรหนึ่งได้ถ้อยอุจจาระ ปัสสาวะ บ้วนน้ำลาย ลงน้ำ พวกชาวบ้านพากันติเตียนการกระทำดังกล่าว และภิกษุผู้มักน้อยได้นำเรื่องนี้กราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทราบ พระองค์รับสั่งให้ประชุมสงฆ์สอบถามสาเหตุ เมื่อภิกษุเหล่านั้นรับสารภาพว่าได้กระทำจริงอย่างนั้น จึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไม่ให้ทำอีก ถ้าฝ่าฝืนต้องอาบัติทุกกฏ จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้านั้นให้ความสำคัญกับการอยู่รวมกัน ในสิกขาบทที่กำหนดขึ้นก็เพื่อให้สังคมมีกฎระเบียบและอยู่ด้วยกันอย่างสันติและมีความสุข

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

^{๓๘} วิ.ภิกขุณี (ไทย) ๓ / ๑๗๘-๑๘๙/๑๑๑.

^{๓๙} วิ.มहा. (ไทย) ๒/๖๕๓/๗๓๓.

และหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เรื่องการอยู่ร่วมกันในสังคม คือ สังคาลกสูตร^{๔๐} ปรากฏบุคคลจะต้องเกี่ยวข้องกับทิศถึง ๖ ทิศด้วยกัน คือ (๑) มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า (๒) อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา (๓) บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง (๔) มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย (๕) ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง (๖) สมณะพราหมณ์เป็นเบื้องบน

ทิศเบื้องต้นเริ่มแรก คือ ทิศเบื้องหน้า บิดามารดา ผู้ให้กำเนิดเรามาเป็นบุคคลผู้มีพระคุณเป็นอย่างสูง เพราะท่านเลี้ยงเรามาตั้งแต่เด็กจนโต เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐ แต่มนุษย์นั้นจะต้องอาศัยอยู่กับบิดามารดาเป็นเวลายาวนานกว่าจะช่วยเหลือตัวเองได้ พ่อแม่ท่านเป็นผู้ให้หลายอย่าง ให้ความรัก ให้ความเมตตา ให้ความรู้หรือที่เราทราบกันบิดามารดาเป็นครูคนแรกของเราให้ทรัพย์สินให้ทุกสิ่งทุกอย่าง เราจะให้ความเคารพต่อท่านและดูแลท่านคือทิศเบื้องหน้า พอเราโตขึ้นหน่อยเราก็ต้องเข้าโรงเรียน ก็จะมีครูบาอาจารย์คอยบอกคอยสอนเรานั้นคือทิศเบื้องขวา พอเราแต่งงานเราก็จะแต่งงานมีภรรยาสามี เหล่านี้ คือทิศเบื้องหลังที่จะคอยให้การสนับสนุนเราให้มีความสำเร็จต่อไปภายหน้า และเราจะต้องมีเพื่อนคอยช่วยเหลือเราในการงานบางเรื่อง คนเรานั้นจะต้องมีเพื่อนคอยให้กำลังใจเรายามยากลำบากนั้น คือ ทิศเบื้องซ้าย และเวลาเราทำงานหรือมีหน้าที่การงานมีตำแหน่งใหญ่โต เราจะต้องมีบริวารหรือลูกน้องคอยช่วยเหลือเราและร่วมงานกับเรานั้น คือทิศเบื้องล่าง และอีกสิ่งหนึ่งที่เรามีก็คือสิ่งที่เราให้ความเคารพบูชาหรือสิ่งที่เรานับถือหรือสมณะพราหมณ์ นั่นคือทิศเบื้องบน

นี่คือข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและก็เป็นอีกหลักธรรมหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับสังคมโดยตรง เพราะสังคมนั้นจะต้องประกอบด้วยบุคคลรอบข้างหรือรอบทิศต่าง ๆ เหล่านั้นเมื่อมนุษย์อยู่ในสังคมหมู่มาก เรื่องอารมณ์ก็เป็นเรื่องที่ต้องระวังอารมณ์เป็นเรื่องของสภาวะที่ด้านจิตใจ

๒.๑๐ แนวคิดด้านทางด้านอารมณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

แนวคิดด้านอารมณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น เรื่องจิตใจเป็นเรื่องสำคัญมาก เป็นอันดับต้น ๆ และเน้นพัฒนาจิตในเพื่อไม่ให้เกิดความเครียด และการแก้ปัญหาเรื่องจิตใจ และความเครียดนั้น ในทางพุทธศาสนานั้นต้องแก้จากสาเหตุของความเครียดว่าเกิดมาจากอะไร ถ้าเกิดทางด้านจิตใจนั้น จะต้องมีการฝึกหรือมีการพัฒนาจิตใจ ดังที่เราเคยได้ยินบ่อย ๆ จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว เมื่อจิตป่วยกายก็ป่วยด้วยเช่นกัน ซึ่งสาเหตุทางด้านอารมณ์เป็นปัญหามาก ก็คือ ความโกรธหรือความโมโหเป็นตัวทำร้ายทุกอย่าง สาเหตุของความโกรธ คือ ตัวอวิชชา คือ ความไม่รู้ความมกมาย ความโกรธผูกโกรธนั้นเป็นบาป ในพระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ปรากฏข้อความว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาธรรมเหล่านั้น โกรธะ (ความโกรธ) อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) เป็นบาป มัชฌิมาปฏิปทาที่อยู่เพื่อละโกรธะและอุปนาหะ”^{๔๑} ความโกรธก็คือ เป็นเรื่องภายในจิตใจที่ไม่ได้รับความตอบสนองทางด้านการต้องการเลยเกิดอารมณ์ นั่นคือเป็นเรื่องของจิตใจนั่นเอง มนุษย์เราจะต้องได้รับการพัฒนาจิตใจหรือพัฒนาอารมณ์ ซึ่งการพัฒนาสุขภาพทางจิตตามแนวทางของพระพุทธศาสนาจะต้องใช้หลักธรรมที่เรียกว่าธรรมโอสธ ประกอบด้วย คือ การฝึกกรรมฐาน หรือ วิปัสสนากรรมฐาน หรือเรียกว่า กรรมฐาน ๒ หลักกรรมฐานหรือภาวนา หมายถึง การทำให้เกิดให้มี

^{๔๐} ที.สี. (ไทย) ๑๑/๒๗๓/๒๗๑.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๒.

ขึ้น การฝึกอบรมพัฒนาด้านจิตใจ^{๔๒} ได้แก่ (๑) กรรมฐาน คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ การฝึกสมาธิ (๒) วิปัสสนากรรมฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง การเจริญปัญญาพิจารณา ไตรลักษณ์ ๓ หลักไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะ ๓ ประการ แห่งสังขารธรรมทั้งหลาย มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น^{๔๓} ได้แก่

๑. อนิจจตา คือ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป

๒. ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้น เกิดขึ้นแล้วสลายตัว ภาวะที่กดดันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยปรุงแต่งให้มีสภาพเปลี่ยนแปลง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์บกพร่อง ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปยึดด้วยตัณหา อุปาทาน

๓. อนัตตตา คือ ความเป็นของไม่ใช่ตนความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง

พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเวชะ เพื่อดับทุกข์ ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ สติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๔๔} พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้หลายแห่งในฐานะเป็นสิ่งที่ดีเยี่ยม สติ คือ การตั้งสติภายในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม สติปัฏฐาน ๔ เป็นธรรมที่อยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นข้อปฏิบัติ คือ เข้าใจตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวงโดยไม่ถูกกิเลสครอบงำ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ขยายความให้ชัดเจนคือหลักมัชฌิมาปฏิปทา หมายถึง ที่ตั้งของสติ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมันเอง^{๔๕} ได้แก่

๑. กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในให้รู้เห็นตามความเป็นจริง เป็นเพียงกายไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนของเรา

๒. เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นเป็นจริงว่า เป็นเพียงแค่วทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนของเรา

๓. จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามความเป็นจริง เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนของเรา

๔. ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้ตามความเป็นจริง เป็นเพื่อธรรมไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนของเรา

ธรรมตัวนี้นั้นหมายถึง ชั้น ๕ หรือเบญจขันธ์^{๔๖} หมายถึง กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น ส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเป็นชีวิต

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อริยมรรค, ๒๕๕๘), หน้า ๗๐.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๐๖/๑๐๑.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, หน้า ๑๔๑.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ธรรมนุญชีวิต (ฉบับชาวบ้าน), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๒.

(๑) รูปขันธ์ กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พุติกรรม และคุณสมบัติต่าง ๆ ของส่วนต่าง ๆ ที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบที่เป็นร่างกายทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างกายและพร้อมทั้งคุณและอาการ

(๒) เวทนาขันธ์ กองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ

(๓) สัญญาขันธ์ กองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ ความกำหนดได้หมายรู้อารมณ์ ๖ เช่น ขาว เขียว ดำ ขาว แดง เป็นต้น

(๔) สังขารขันธ์ กองสังขาร ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ คุณสมบัติ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศลอกุศล อภัยากฤต

(๕) วิญญาณขันธ์ (กองวิญญาณ) ส่วนที่เป็นการรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มี การเห็น การได้ยิน เป็นต้น

แนวความคิดด้านอารมณ์นั้น หลักธรรมที่กล่าวมาแล้วนี้ คือแนวทางในการฝึกปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความสงบรู้เท่าทันความจริงความเป็นจริง และแยกแยะออกตามลักษณะนั้น ๆ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ถ้าปฏิบัติตามหลักนี้แล้วนั้น ๆ เรื่องอารมณ์ก็จะเกิดความสงบสุข เพราะเรื่องอารมณ์นั้น ๆ หมายถึงด้านจิตใจ ถ้าพัฒนาทางด้านจิตใจดีแล้วทางด้านร่างกายก็จะดีตามมา เพราะจิตนั้นสำคัญกว่ากายจิตเป็นตัวสั่งให้ร่างกายทำงาน จิตเป็นนายกายเป็นปาวที่เรารู้จักกันดีในสำนวนนี้

๒.๑๑ แนวคิดด้านสิ่งแวดล้อมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

แนวคิดในเรื่องสิ่งแวดล้อมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา การแก้ปัญหาในด้านสิ่งแวดล้อมในทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยจะแบ่งออกเป็นดังนี้ ปัญหาภัยแล้ว น้ำท่วม ภัยหนาว อากาศภัย เพราะภัยที่เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมนั้นสำคัญ

(๑) ปัญหาภัยแล้วเป็นตัวสร้างปัญหาเพราะภัยแล้งทำให้ดินแห้งไม่สามารถเพาะปลูกอะไรได้ ทำให้เกิดปัญหาการทำมาหาในการทำมาหากินลำบากสังคมก็เกิดความวุ่นวายไปทั่ว ในสมัยพุทธกาลครั้งหนึ่งผลกระทบจากผลกระทบจากภัยแล้งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สาวกเก็บสะสมอาหารที่หามาได้ หรือที่ชาวบ้านนำมาถวาย มีเกลือ น้ำมัน และ ข้าวสาร เป็นต้น ไว้ในท้อง เพื่อหุงต้มในโอกาสต่อไป^{๔๗} เนื่องจากการเก็บไว้ภายนอกที่อยู่มักถูกสัตว์ต่าง ๆ มีหนู และ ค้างคาว ทำให้เสียหายบ้าง ถูกโจรขโมยบ้าง แม้จะมีสิกขาบทห้ามสังฆทานอาหารก็ตาม แต่ในคราวข้าวยากมากแพงพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้เก็บสังฆทานไว้ได้ เพื่อเป็นอุปการะต่อดำรงชีพได้ และไม่เป็นการเบียดเบียนสังคมซึ่งประสพภัยพิบัติเหมือนกัน ผลกระทบจากภัยแล้ง คือ ภัยจากโจรผู้ร้ายชุกชุม พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทเพื่อป้องกันไม่ให้สาวกแสดงพฤติกรรมเบียดเบียนสังคม เยี่ยงโจรขโมย เช่น ทรงห้ามไม่ให้ภิกษุผู้มีข้าวสุก เนื้อสัตว์ ขนมน้ำตาลกรวด และ ขนมน้ำดื่ม^{๔๘} เนื่องจากพฤติกรรม เช่น นั้นเป็นการทำลายศีลที่พึงรักษาและยังอาจถูกทำร้ายถึงชีวิตได้

^{๔๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๔/๗๒.

^{๔๘} วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๑๐๙-๑๑๐./๑๔๒

(๒) น้ำท่วม ครั้งที่มิปัญหาเรื่องน้ำท่วมนั้น พระพุทธเจ้าทรงแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ ยกตัวอย่างเมื่อเกิดปัญหาเรื่องน้ำท่วมครั้งหนึ่ง น้ำท่วม หมู่บ้าน เสนาสนะที่พักอาศัย โรงสตีง ที่ จงกรม เรือนไฟ ชุม บ่อ น้ำ ศาลาสำหรับตั้งน้ำดื่มวิหาร และ หอฉัน ซึ่งพระองค์ทรงอนุญาตให้ยกพื้น สูง หรือถมพื้นที่ต่ำให้สูงเพื่อหนีน้ำ แต่เมื่อพื้นที่ซึ่งถมใหม่เกิดพังเพราะถูกน้ำกัดเซาะ ทรงอนุญาตให้ ใช้วัสดุอุปกรณ์ที่มั่นคงแข็งแรงก่อเป็นคันกันน้ำ เช่น คันอิฐ คันหินศิลา และคันไม้ เป็นต้น^{๔๙}

(๓) ภัยหนาว ภัยธรรมชาติอีกอย่างหนึ่ง คือ ภัยหนาว ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าไม่ได้ มุ่งเน้นโดยการห้ามแต่มุ่งเน้นไปในการป้องกันมากกว่า เนื่องจากภูมิประเทศดินแดนพุทธภูมินั้นอยู่ ใกล้กับภูเขาหิมาลัย เป็นเขตหนาวเย็น ประกอบกับภูมิอากาศ ๓ ฤดู ได้แก่ ร้อน ฝน และหนาว เมื่อ ฤดูหนาวมาถึงมาถึงจึงเป็นอุปสรรคในการดำเนินชีวิตของเหล่าสาวกของพระองค์ พระพุทธองค์ทรง ใช้จัดการกับภัยหนาว เช่น เรื่องการก่อไฟผิง ทรงห้ามไม่ให้ภิกษุร่างกายแข็งแรงก่อไฟผิง และห้ามผิง ไฟเป็นกลุ่มใหญ่ เพราะเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้าน เป็นการคลุกคลีด้วยหมู่คณะและถูกชาวบ้านตำ นิถึงความไม่เหมาะสม ด้วยว่าสังคมสมัยนั้นมีความเชื่อว่า เหล่าสาวกของพระพุทธเจ้ามีชั้นตัตถรม ไม่ พริ้นพริ้งต่อความหนาว ความร้อน และมากด้วยการปรารภความเพียรไม่สมควรก่อไฟผิงเหมือน ชาวบ้านผู้ครองเรือน^{๕๐} เหตุหนึ่งที่พระพุทธเจ้าไม่อนุญาตให้เหล่าสาวกผิงไฟนั้นมาจากสาเหตุที่เหล่า สาวกนั้นต้องไปชวนขายหาผืนมาทำเป็นเชือเพลิงนั่นเอง อาจทำให้เกิดการตัดไม้ทำลายป่าและ ทำลายสิ่งแวดล้อมนั่นเอง จึงกำหนดบทบัญญัติอนุญาตแต่สำหรับภิกษุผู้เป็นไข้ผิงไฟเพื่อรักษาโรคได้ เท่านั้น เรื่องป้องกันความหนาวนั้นพระองค์ทรงอนุญาตให้สาวกใช้ผ้าสังฆาฏิสองชั้นอุดตราสงค์ชั้น เดียวและอุดตราสกชั้นเดียว สำหรับนุ่งห่ม และทับซ้อนบ่าบัตความหนาวเย็นในเวลาค่ำคืน^{๕๑} นี่คือ วิธีการที่ไม่เปียดเบียนสิ่งแวดล้อมในสมัยพุทธกาล

(๔) อัคคีภัย ปัญหาอัคคีภัยนี้เป็นปัญหาที่กระทบเป็นวงกว้างมากถ้าเกิดขึ้นกระทบต่อ ทรัพย์สินป่าไม้ พันธุ์พืช สัตว์ป่า ความอุดมสมบูรณ์ของหน้าดินที่ถูกทำลายไปด้วย สาเหตุของการเกิด อัคคีภัย คือ ความแห้งแล้งของสภาพแวดล้อมเมื่อถูกลมพัดกิ่งไม้เสียดสีกันไปมานาน ๆ เข้า สามารถ ทำให้หมอดไฟได้และลุกลามไหม้เป็นวงกว้าง และเกิดจากน้ำมือมนุษย์ที่เผ่าพื้นที่เพื่อล่าสัตว์ และทำไร่ เลื่อนลอย การแก้ปัญหาอัคคีภัยที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีความชัดเจนในการป้องกัน เช่น เมื่อมี กรณีเกิดไฟป่าลุกลามมายังสถานที่อยู่ของพระภิกษุ พระพุทธเจ้าอนุญาตให้จุดไฟต่านได้^{๕๒} เพื่อรักษา สิ่งก่อสร้างไม่ให้ถูกทำลายและเพื่อคุมไฟไม่ให้ทำลายสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ เป็นบริเวณกว้าง

จะเห็นได้ว่าพระวินัยข้อนี้ความมุ่งหมายที่จะอนุรักษ์ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติของ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในรูปแบบใดก็ตาม พระพุทธเจ้าทรงไม่ได้เน้นไปในทาง แก่ไม่ให้เกิด แต่ทรงบัญญัติวิธีป้องกันไว้ในสิกขาบทต่าง ๆ ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมนั้นก็มีการ กำหนดไม่ให้ทำลายสิ่งต่าง ๆ แม้เป็นสิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ตาม เช่น ในสัปปากณสิกขาบทที่ ๒ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่า “ก็ภิกษุได้รู้ว่ น้ำมีสัตว์มีชีวิตก็ยังมีบริโภค ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^{๕๓} สิกขาบท

^{๔๙} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๐/๑๓๐.

^{๕๐} วิ.ม. (ไทย) ๒/๓๕๐/๔๗๙.

^{๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๕๖/๒๑๖.

^{๕๒} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๘๓/๗๐.

^{๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๒/๓๘๘/๕๐๔.

นี้นั้นเน้นย้ำลงไปอีกว่า แม้สัตว์เล็กน้อยอยู่ในน้ำมนุษย์ก็ไม่ควรทำลาย นั้นแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ไม่ควรทำร้ายสิ่งมีชีวิตและไม่ควรมีความไม่คิดประทุษร้ายสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ยังมีหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่จะทำให้มนุษย์ไม่เกิดความโลภไม่เกิดความคิดร้ายและไม่เกิดความหลงที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ หลักกุศลมูล ๓^{๕๔}

๑. กุศลมูล คือ อโลภะ ความไม่อยากได้

๒. กุศลมูล คือ อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย

๓. กุศลมูล คือ อโมหะ ความไม่หลง

และพระพุทธเจ้ายังตรัสวิธีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ควรจะดำเนินชีวิตโดยไม่ประมาท คือ ไม่สุดโต่งจนเกินไปและไม่น้อยจนเกินไป ในพระไตรปิฎกพระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องทางสายกลางมีขมิมาปฏิบัติ^{๕๕}

การทำมาหากินนั้นเป็นการจัดการเรื่องพืชและสัตว์ ดิน น้ำ และ สภาพสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตทางการเกษตร หรือการทำนาที่เหมาะสมในทางพระพุทธศาสนานั้น เน้นไปในเรื่องการอยู่กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างลงตัว ไม่ทำลาย ซึ่งอยู่กับธรรมชาติแบบอนุรักษ์เพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์นั่นเอง

๒.๑๒ แนวคิดในการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา

แนวคิดในการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนามีปรากฏหลักคำสอนในพระไตรปิฎก ในช่วงที่พระพุทธเจ้าได้แสดงปฐมเทศนาชื่อว่า “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่งกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน ปันของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

๒. อัตตakilมณานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ภิกษุทั้งหลาย มีขมิมาปฏิบัติไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด^{๕๖} และยังปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกในธรรมสังคณีปกรณ์ ทุกมติก ว่า “โลกียา ธัมมา” สภาวะธรรมที่เป็นโลกียะ และ “โลกุตตรา ธัมมา” สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตระ^{๕๗} การดำเนินชีวิตมีอยู่ด้วยกันสองรูปแบบ คือ โลกียะและโลกุตระ

๒.๑๒.๑ การดำเนินชีวิตแบบโลกียะ ๑ โลกุตระธรรม คือ ธรรมอันเป็นวิสัยของโลกเป็นธรรมที่ปุถุชนและกัลยาณทั้งหลายจะพึงรู้มีหลายหลักธรรม ได้แก่ ชั้น ๕ และเบญจธรรม เบญจศีล อธิบาป ๔ และหลักธรรมที่กล่าวมาข้างต้นนั้นทั้งหมดที่เป็นสภาวะ สภาวะคือสิ่งที่ปรากฏการณ์ทั้งหมด ซึ่งเป็นธรรมอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกผู้หวังความสุขในโลกียะ วิสัยเป็นคำสอนในระดับสมมติสัจจะ และยังมีธรรมที่พ้นจากโลกเป็นธรรมที่ตั้งแต่พระโสดาบันจะพึงรู้และปฏิบัติได้คือโลกุตระธรรม

^{๕๔} ที.สี. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๕.

^{๕๕} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๕๖} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๕๗} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑-๑๓/๗.

๒.๑๒.๒ การดำเนินชีวิตแบบโลกุตตระ ๒ โลกุตระธรรม สัมมาอาชีวะที่เป็นอริยะ คือ ธรรมอันพ้นวิสัยของโลก เป็นธรรมที่พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นจะพึงรู้และปฏิบัติ ได้แก่ ธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ธรรมในระดับนี้สามารถกำจัดทุกข์ได้สิ้นเชิง เป็นคำสอนในระดับปรมาตม์ คือ มรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกิทาคามี มรรค อานามรรค อรหัตมรรคผล ๔ คือ โสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อานาคามีผล อรหัตผล นิพพาน ๑ คือ นิพพาน การดำเนินชีวิตแบบโลกุตระนั้นธรรมอันพ้นวิสัยของโลก เป็นธรรมที่พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไปมี ๔ รูปแบบด้วยกันรายละเอียด ดังนี้

(๑) โสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า โสดาบันปัตติผล เรียกโสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุ เรียกว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีก ๗ ชาติ พระโสดาบัน มี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีช คือ อตภาพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียวกันจะได้บรรลุพระอรหันต์

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้จะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มีโอกาสสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหันต์ผลสำเร็จเป็นอรหันต์^{๕๘}

๓) สัตตกชัตตปุรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอุบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ไม่เกิน ๗ ครั้งก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๕๙}

(๒) สกาทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ได้ด้วยศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไป และละราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคระดับผลเรียกว่า สกาทาคามี พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกาทาคามี (พระสกาทาคามี) พระอริยะบุคคลระดับพระสกาทาคามีนี้ ท่านละสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสให้หมดสิ้นไป และละราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ จะกลับมาเกิดอีกชาติเดียวเท่านั้นก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่จะเกิดที่โน้นได้จำแนกไว้ ๕ ประการ

๑) อีระ ปัตวา ปรีนิพพายี ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในโลกนี้เอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกาทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว จุตีไปเกิดในเทวโลกแล้วจุตีจากเทวโลก มาเกิดในมนุษย์นี้ บรรลุเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานในโลกนี้^{๖๐}

^{๕๘} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^{๕๙} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^{๖๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๘/๕๓๑.

๒) ตัถยะ ปัตวา ปรินิพายี คือ บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในเทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว ก็ทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกนี้

๓) อธิระ ปัตวา ตัถยะ ปรินิพายี คือ บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในเทวโลก นั้นเอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว จุตินไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ผลสำเร็จเป็นอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกนี้เอง

๔) ตัถยะ อะธ ปรินิพพานี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว เกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน หมายถึง เทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกแล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ผลดับขันธปรินิพพาน เทวโลกนั้นเอง

๕) อธิระ ปัตวา ตัถยะ นิพพิตวา อธิระ ปรินิพายี คือ ผู้บรรลุธรรมในโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลกแล้วหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุตินปฏิสนธิในโลกมนุษย์แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกนี้เอง^{๖๑}

(๓) อนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ทำสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาทให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า อนาคามีมรรคขั้นผล เรียกว่าอนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เมื่อพระอนาคามี ไปบังเกิดในพรหมโลก บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลก นั้น พระอนาคามี ๕ ประเภท คือ

(๑) อัตตปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ

๑) พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑.๐๐๐ กัปแต่ก็บรรลุอรหัตตผลสำเร็จในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัป

๒) พวกที่ไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นอรหันต์ในวันเกิดก็จะบรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

๓) พวกที่ไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นอรหันต์ในวันเกิดก็จะบรรลุภายใน ๔๐๐ กัป^{๖๒}

(๒) อุพหัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงอายุจึงปรินิพพาน^{๖๓}

^{๖๑} วิสุทธิมรรค. (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๖๒} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๖๓} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

(๓) อสังขารปนิพพายื่อนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพได้ภพหนึ่งแล้วแล้บรรณิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมา^{๖๔}

(๔) สสังขารปนิพพายื่อนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพได้ภพหนึ่งแล้วแล้บรรณิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมา^{๖๕}

(๕) อุทธังโสโตกนิฐคามือนาคามี หมายถึง พระนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิฐภพแล้วบรรณิพพานในภพนั้น^{๖๖} พระอนาคามีผู้ที่แก้กัถาในสัทธินทรีย์ เกิดในชั้นพรหมโลกอวิหาภูมิ ผู้ที่แก้กัถาในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอศัปปาภูมิ ผู้ที่แก้กัถาในสติริย เกิดในชั้นสุทิสสาภูมิ ผู้ที่แก้กัถาในสมาธิอินทรีย์ เกิดในชั้นสุทิสสิภูมิ ผู้ที่แก้กัถาในปัญญินทรีย์เกิดในอกนิฐาภูมิ ๔.การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดผู้ใดบรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถให้บริบูรณ์ได้ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐ อย่างคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่าอรหันต์มรรค ระดับผลเรียกว่าอรหันต์ผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหันต์ผลสมบัติ เสดยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนาและเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยท่านแล้วก็ดับขันธบรรณิพพาน

สรุป คือ ส่วนพระพุทธานามิจุดหมายของความสุข ๒ ประเภท คือ โลภียสุข และโลกุตตรสุข โลภียสุขเป็นความสุขของปุถุชนหรือฆราวาสผู้ครองเรือนเป็นความสุขที่พัวพันทรัพย์สินสมบัติกับวัตถุต่าง ๆ เป็นประเภท อามิสสุข (กิน กาม เกียรติ) ความสุขทางเศรษฐกิจก็จัดอยู่ในความสุขประเภทนี้ เพราะเป็นความสุขของการแสวงหา และการที่จะให้ได้สิ่งของมาบำบัดความต้องการของตนเองตามความปรารถนา ส่วนโลกุตตรเป็นความสุขของผู้สิ้นกิเลสและสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วเป็นความสุขที่แท้จริง ยั่งยืน ไม่พัวพันอยู่กับสิ่งวัตถุกามใด ๆ ที่เป็นเครื่องสนองอารมณ์ใด ๆ ตามความปรารถนา เพราะเป็นความสุขที่ไม่มาจากการ ตัด ลด ละเลิก ความต้องการ หรือ ความทยานอยาก แทนที่เราจะพยายามหาสิ่งของมาสนองความต้องการที่ไม่รู้จักอิ่ม ไม่รู้จักพอของเราอย่างเดียว เราอาจหาความสุขจากการดับความต้องการที่ทำให้จิตร้อนรน หรือแทนที่จะหาความสุขจากการแสวงหาและสะสมทรัพย์อย่างเดียวเราอาจหาความสุขจากการเสียสละทรัพย์เพื่อประโยชน์สาธารณะหรือช่วยเหลือมนุษยโลกด้วยกันก็ได้ เพราะว่าเรารู้จักแบ่งปัน เอื้ออารีมากเท่าใด เราก็ออกจากกิเลส โลก โกรธ หลง ได้ง่ายขึ้น และในที่สุดก็จะพบกับความสุขที่เป็นโลกุตตร หรือที่เรียกว่า บรมสุขอย่างแท้จริง

^{๖๔} ๐.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๖๕} ๐.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘ /๒๔๓.

^{๖๖} ๐.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๒.